ÕDAGUMERESOOMÕ PIIRIQ

LÄÄNEMERESOOME PIIRID

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 26
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

ÕDAGUMERESOOMÕ PIIRIQ

LÄÄNEMERESOOME PIIRID

FINNIC BORDERS

Toimõndanuq Jüvä Sullõv

Võro 2012

Võro Instituudi toimõndusõq 26
Publications of Võro Institute 26

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Diana Allas
Inglüse kiil / English: Mari Mets
Nõvvoandja / Advisor: Triin Iva

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:
Renāte Blumberga (Läti Aoluu Instituut, Läti Ülikuul), Martin Ehala (Talliina Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirjä om:
Publications of Võro Institute is indexed in:
Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:
Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia
tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757
kodoleht: http://www.wi.ee/index.php/toimondusoq
e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjä: Bookmill

ISBN 978-9949-9329-1-7
ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläannõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläandmist retsensiirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aastaga üts toimõnduisi põhinummõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii oppusõ ku uurmisõ puul. Tuujaos, et umma kirätüüd saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga köüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõtiidläisi, muistitsidõ välläkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõst pääle olnuq mitmõkeeline välläannõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinummõr om vähämbält kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil üten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritäseq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vaŕadu nimega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. vahtsõaastakuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lövvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (www.wi.ee/index.php/toimondusoq).

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamisse on kaasatud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumisega oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiiriliselt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eriarvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. jaanuar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (www.wi.ee/index.php/toimetised).

Toimetaja

ALKUSANAT

Võrun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Võrun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Võrun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Võrun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Võron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina võron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonyymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. tammikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Võrun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (www.wi.ee/index.php/toimondusoq).

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is invloved and the series will be peer-reviwed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henseforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected**. Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languaes, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year January 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (http://www.wi.ee/index.php/publications/introduction).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

Grethe Juhkason, Andreas Kalkun, Liina Lindström, Helen Plado. **Petserimaa setodest ja nende keelest 2010.-2011. Aasta välitööde põhjal** 11
Petserimaa setodõst ja näide keelest 2010.-2011. aastaga välitöie perrä 28
Setos of the Pechorsky District: on their current situation and their language, based on fieldwork from 2010-2011 29
Enn Ernits. **Fr. R. Kreutzwald lõunaeestlaste piire kompimas** 30
Fr. R. Kreutzwald lõunõeestläisi piire kumpman 64
Friedrich Reinhold Kreutzwald as a collector of data about South Estonians 65
Õnne Kepp. **Päivlik iin nink taivas takan. Artur Adsoni luule Tunnetuslik tagapõhi** 66
Päivlik iin nink taivas takan. Artur Adsoni luulõ tundõtagapõhi 78
Sun in the frontline and sky behind the scenes. The cognitive poetry of Artur Adson 79
Mart Rannut. **Euroopa eelajaloolised ränded ja nende etnolingvistiline päritolu: spekulatsioonid keskkonna mõju ja keelelise käitumise ümber** 81
Õuruupa inneaoluulidsõq rändämiseq ja noidõ etnolingvistiline peritolo: spekulatsiooniq keskkunna mõo ja keelelidse üllenpidämise ümbre 101
Prehistorical migrations in Europe and their ethnolinguistic origin: some speculations concerning environmental impact and sociolinguistic behaviour 102
Toomas Kiho. **Piirid soos: kihelkonnapiirid Põltsamaa jõe alamjooksu sooaladel** 103
Piiriq suu pääl: kihlkunnapiiriq Põltsamaa jõõ alaotsa soiõ pääl 127
Borders in marshes: Parish borders in the lower course of the River Põltsamaa 106

UURALI MÕTÕLUISI

Miikul Pahomov. **Uralilaisen mielen rajattomuutta** 133
Piireldä uurali miil 141
About the nature of the Uralic people 142

PETSERIMAA SETODEST JA NENDE KEELEST 2010.-2011. AASTA VÄLITÖÖDE PÕHJAL

GRETHE JUHKASON, ANDREAS KALKUN,
LIINA LINDSTRÖM, HELEN PLADO

1. Sissejuhatus

Projekti "Keelealased välitööd Eestis ja Loode-Venemaal"[1] raames on käidud kahel korral Vene Föderatsiooni koosseisu kuuluval Petserimaal setode keelt ja kultuuri uurimas-salvestamas. Esimene ekspeditsioon toimus 18.−28.07.2010, teine 18.−26.07.2011, osalejateks Andreas Kalkun (ERA), Liina Lindström (TÜ), Grethe Juhkason (TÜ), Tiit Sibul (ERM), Kristel Uiboaed (TÜ), Helen Plado (TÜ), Ellen Niit (TÜ), Petar Kehayov (TÜ), Triinu Laar (TÜ). Mõlemal korral oli välitööde eesmärgiks seto keele ja pärimuse kogumine ning grammatiliste nähtuste kaardistamine.

Käesoleva artikli eesmärk on anda ühelt poolt lühike ülevaade välitöödest ja Petserimaal elavatest informantidest, teiselt poolt esitada tähelepanekuid pärimuse kogumisest ning seto keelest, mida tänapäeval sealpool piiri kuulda võib. Kuna kogutud materjalide analüüsimine alles käib, ei pretendeeri keeleülevaade mingil moel ammendavusele, küll aga osutab nähtustele, mille uurimine võiks edaspidi huvitavaid tulemusi anda.

2. Petserimaa setode taustast

Välitööde esimeses etapis üritasime välja selgitada, kus ja kui palju setosid Petserimaal tänapäeval elab. Kuna meil ei olnud kasutada ühtki registrit või muud allikat, alustasime teadaolevatest inimestest. Välitööde käigus on meile nimetatud 210 Petserimaal ja Pihkvas elavat setot. Kindlasti ei ole me jõudnud kõigi seal elavate setodeni, aga suure tõenäosusega neid oluliselt üle

[1] Projekt kuulub riiklikusse programmi "Eesti keel ja kultuurimälu" (nr 10202).

300 tänapäeval Petserimaal ei ela. Seda kinnitavad ka Vene Föderatsiooni soome-ugri rahvaste kohta esitatud andmed (vt http://www.afunrf.ru/narodyi/seto/), mille järgi on 2002. aasta rahvaloendusel end setona määratlenud 170 inimest Petseri rajoonis, neist 31 Petseri linnas. Võrdluseks: Petseri rajooni setode arv 1944. aastal on olnud hinnanguliselt 5600, 1959. aastal 4600, 1970. aastal 1650, 1989. aastal 950 (Lõuna 2003: 129, Jääts 1998). Petserimaal elavate setode arv on seega järjepidevalt langenud. Piiride sulgemine 1990ndate alguses sundis paljusid otsustama, kas jääda kodukohta või tulla Eestisse. Eestisse kolimine on tänaseks üldiselt pidurdunud, jäänud on need, kes on otsustanud kodukohta jääda. Siiski oli ka meie informantide hulgas veel neid, kes kaalutlesid võimalust Eestisse kolida või saatsid lapsi Eestisse õppima (ja hiljem tööle).

Nagu öeldud, saime andmed setode kohta inimestelt küsimise teel. Seetõttu oleme jõudnud vaid nende setodeni, keda kogukond setodeks peab. Kogukond peab setodeks seto keelt kõnelevaid inimesi, kes on käinud eestikeelses koolis – kas kohalikus külakoolis (mis toimis veel 1970ndatel) või Petseri 2. keskkoolis, mis külakoolide võrgustiku hääbumise järel on olnud peamine eestikeelse hariduse andja Petseri rajoonis. Vene koolis käinuid meile reeglina ei nimetatud, ehkki tõenäoliselt on ka nende hulgas seto identiteediga inimesi. Eestikeelsel kooliharidusel on seega setode kogukonna kujundamisel väga oluline roll.

Setod on Venemaal kuulutatud omaette rahvuseks. Nimelt viidi 17. juunil 2010 Vene Föderatsiooni valitsuse otsusega Venemaa väikesearvuliste rahvuste nimekirja muudatus ning sinna kanti 46. rahvusena ka setod. See on kaasa toonud Vene riigi mõningase seto kultuuri toetamise. Näiteks on Pihkva oblasti kuberneri Andrei Turtšaki initsiatiivil välja töötatud setode kui unikaalse rahvakillu säilitamise programm kuni aastani 2014, mis hõlmab turismi, ettevõtluse, külamajanduse ja teedevõrgu arendamist ning haridust ja kultuuri. (Lõunaleht) Petseri rajoonis Radaja külas on rajatud ka seto muuseum, kus saab tutvuda seto talukultuuriga ning maitsta rahvustoite. Vene riik on rahastanud ka juba traditsiooniks saanud Radaja festivali, mida peetakse suurejooneliselt traditsioonilise maarjapäeva kirmaski asemel.

Välitööde käigus oleme intervjueerinud 70 inimest. Ajaliselt teeb see kokku ligi 100 tundi salvestusi, nende hulgas on ka umbes 6 tunni jagu videoülesvõtteid. Salvestused sisaldavad nii vestlusi kui ka keeleandmete küsitlusi. Järgnevalt anname põgusa ülevaate küsitletud inimestest ja nende hoiakutest.

2.1. Vanus

Suurem osa ehk kolm neljandikku küsitletutest on sündinud 20. sajandi esimesel poolel, neist omakorda suurem osa ehk ligikaudu kolm neljandikku on sündinud 1930ndatel ja 1940ndatel aastatel. Intervjueeritavate vanuseline jaotumine on kokkuvõtlikult ära toodud tabelis 1.

Tabel 1. Küsitletute vanuseline jaotumine kümnendite kaupa.

sünd enne 1930	16
1931−1940	18
1941−1950	18
1951−1960	8
1961−1970	9
1971−1980	1

2.2. Külad

Tänapäeva Petseri rajooni pindala on 1300 km^2. Ametlike andmete kohaselt elavad setod 48 asulas Petserimaal, lisaks veel Petseris (http://www.afunrf.ru/narodyi/seto/). Lisaks põlistele seto küladele, kus tänapäeval elab tüüpiliselt 1–3 setot, on setosid ka varasemates kolhoosikeskustes Podlesjes, Uue-Irboskas, ka Pihkvas. Üksikud setod elavad ka külades, mida varem peeti pigem vene küladeks (nt Kuusinitsa[2]).

[2] Kuusinitsa küla on saanud setode venestumisest kirjutavas diskursuses märgilise tähenduse, kuna Jakob Hurt oma krestomaatilistes kirjutustes just seda küla venestumisega seoses mainib. Jakob Hurt tõmbas "Setukeste lauludes" avaldatud setode asuala märkival kaardil Kuusinitsale kaks rohelist joont alla, mis pidi märkima “kanget ehk

Elukoha järgi vaadatuna on inimesi küsitletud kokku 30 asulast (Petseri kaasa arvatud), need on esitatud tabelis 2. Kuna meie öömaja oli mõlema retke ajal Raakva külas, on enim salvestusi Irboska nulgast[3], vähem mujalt (peamiselt Tsätski ja Keerä nulgast).

Tabel 2. Asulad, kus setosid küsitleti (sulgudes küsitletute arv).

(G)nilkina (1)	Mahnova (2)	Saptja (1)
Alaotsa (1)	Molniga (1)	Sokolova (3)
Gagarina (1)	Pankjavitsa (2)	Zadrebija (1)
Herkova (1)	Petseri (14)	Zagorje (2)
Jaamistõ (1)	Podlesje (4)	Zalesje (4)
Kossolka (1)	Põrstõ (1)	Tendüva (2)
Kuusinitsa (2)	Raakva (1)	Trofimkova (2)
Laura (2)	Rissova (4)	Trõnnõ (5)
Lõkova (2)	Sabelina (2)	Ugarjova (1)
Lõpolje (1)	Saltanova (2)	Vana-Irboska (3)

2.3. Kooliharidus

19. sajandi keskel asutati esimesed venekeelsed koolid Petserimaal. Tegemist oli semstvo- ja kirikukoolidega, kus peale lugemise ja kirjutamise õpetati ka arvutamist, usuõpetust ja laulmist. Lisaks ametlikele õppeasutustele olevat tegutsenud näiteks Kosselka ja Jaaska külas karjustest rändõpetajad, kes said peremeestelt laste koolitamise eest prii ülalpidamise (Setumaa 1928:

---

täielist venestamist" (Hurt 1904: XIV). 1921. aastal Kuusinitsas rahvus- ja karskuskoosolekut pidanud Villem Ernits väidab, et venestunud Kuusinitsa külas elab 22 venekeelset perekonda, kuid ometigi leidub veel "8-9 vanameest", kes seto keelt oskavad (Ernits 1921: 3). Setumaa koguteoses mainitakse, et kuigi Kuusinitsa oli veel 1886. aastal Hurda artikli järgi seto külade hulgas, "kuulub nüüd venekülade sekka, olgugi et dr. J. Hurt sealt ühti kui teisi setu jälgi on leidnud" (Setumaa 1928: 196).

[3] Nulgad Hurda (1904) põhjal, vt ka Lillak 2009.

88). Kuigi on teada ka setodest õpetajaid, olevat õppekeeleks olnud vene keel ning peamiseks eesmärgiks venekeelse lugemise ja kirjutamise õpetamine. 1871. aastal asutati Petseris kaheksaklassiline venekeelne ministeeriumikool, kuid suurem osa setodest jäi endiselt igasuguse koolihariduseta. 1885. aasta loenduse järgi oli setode hulgas 80 kirjaoskajat (*ibid*.: 92). Jõukamad setod panid oma poegi kooli, et need saaksid vene keele oskuse tõttu võimaluse sotsiaalseks tõusuks (vt Jääts 1998: 32). 19. sajandi lõpus asutati mitmeid venekeelseid kirikukoole ning sel ajal suurenes ka Petserimaal koolis käivate laste arv 150ni (Setumaa 1928: 92). Venekeelne haridus võis tähendada assimileerumist, kuid leidus ka näiteid setodest, kes vaatamata kõrgele töökohale venekeelses keskkonnas ei unustanud oma seto identiteeti. Näiteks seto päritolu Velikije Luki kloostriülem isa Arkadi kogus seto rahvalaule ja saatis Jakob Hurdale (vt Hurt 1904: XI).

Petserimaa eestikeelsete külakoolide võrgustikule pandi alus Petserimaa liitmisel Eesti Vabariigiga Tartu rahu järel 1920. aastal (vt ülevaadet Lõuna 2003: 46–58). Veel 1960-1970ndatel oli külakoolide võrgustik osalt säilinud ning setod said oma esimese hariduse reeglina lähimas külakoolis. Hiljem pärast külakoolide sulgemist tõusis oluliseks keskuseks Petseri 2. keskkool. Seega on vanem põlvkond reeglina õppinud kodulähedases eestikeelses külakoolis ja hilisem põlvkond Petseri 2. keskkoolis, kus elati internaadis.

Meie poolt küsitletute haridustase ulatub algharidusest (minimaalselt 3 klassi haridust) kõrghariduseni, viimane on siiski harv. Alg- ja põhiharidus on omandatud peamiselt kohalikes koolides kas kodukülas või selle lähedal. Keskharidus on omandatud peamiselt Petseri 2. keskkoolis, üksikutel juhtudel mõnes Eesti keskkoolis (nt Misso keskkoolis, Värska õhtukoolis, Meremäe keskkoolis, Võru keskkoolis) või tehnikumis (Räpinas, Tallinna ehituskoolis, Helme kutsekeskkoolis). Kõrgharidus on omandatud kas Eestis või Venemaal (Tartu pedagoogilises koolis, Tartu ülikoolis, Pihkva pedagoogilises koolis, juuraõpingud Moskvas).

Alg-, põhi- ja keskharidus on peaaegu alati omandatud eesti keeles, ainult üks küsitletu on õppinud algusest peale Petseri

vene koolis. Kõrgharidus on omandatud kas eesti või vene keeles, vastavalt sellele, kas seda on tehtud Eestis või Venemaal.

Tähelepanu väärib fakt, et paljud segaperedest pärit 1960ndatel sündinud inimesed on käinud eestikeelses koolis ka juhul, kui nad on pärit segaperekonnast, kus ema oli vene rahvusest. Seega on seto küla veel 1970ndatel-1980ndatel olnud väga tugev ning selliste perede lapsed mitte ei venestunud (nagu tänapäeval), vaid on peetud vajalikuks panna laps eestikeelsesse kooli.

Praeguseks on külakoolide võrgustik Petserimaal hävinud ning eestikeelset kooli enam ei ole. Enamik seto lapsi käib Petseri lingvistilises gümnaasiumis (endine Petseri 2. keskkool), milles on eesti keele tunnid neli korda nädalas, ent muidu on tegemist venekeelse kooliga. Sellega seoses on sugenenud uued probleemid: sellesse kooli tekkis konkurss ning paljud seto lapsed ei pääsenud sinna. Eriti keerulises seisus on maal elavad lapsed, sest bussiliiklus on vilets (see sõltub muidugi ka elukohast), oma transport peredel reeglina puudub. Nii jääb ainsaks valikuks Petseri internaatkool, mitte aga eesti keele õpetusega lingvistiline gümnaasium.

2.4. Kontaktid Eestiga

Kõikidel küsitletud setodel on sugulasi Eestis (erinevates Eesti piirkondades), kusjuures mõnel on kõik sugulased Eestis. Sugulastega kohtumine sõltub suguvõsast: mõned käivad omavahel läbi tihedamini, mõned harvemini. Oli ka keelejuhte, kes ütlesid, et teavad, et Eestis on sugulasi, kuid omavahel ei suhelda.

Sugulastega kohtumisel kasutatakse nii seto kui ka eesti keelt. Üks informant Petserist kurtis, et lapselastel on tekkinud keeleprobleem: Eestis elavad lapselapsed ei oska vene keelt, Venemaal elavad lapselapsed aga ei oska ei eesti ega seto keelt, mistõttu lapselaste ühine keel on hoopis inglise keel.

Osa küsitletutest külastab Eestimaad tihti (nt kuus korra), osa külastab harva (mõned korrad aastas), mõned ei külasta Eestit üldse. Mitmed ütlesid, et varem külastasid Eestit tihemini.

Mõned keelejuhid elavad Petserimaal ainult suveperioodil, aga talve ajal elavad mujal, nt Tartus või Kaliningradis (laste juures).

2.5. Eesti meedia jälgimine

Petserimaa setode jaoks on Eesti meedia üsna oluline. Eesti televisiooni jälgisid paljud enne digi-TV tulekut (01.07.2010), praegu teeb seda mõni üksik (need, kellel on õnnestunud hankida endale digiboks, aga ka sel juhul on raskusi leviga). Eesti raadiojaamu, nt Elmarit, Vikerraadiot või Klassikaraadiot, kuulatakse väga palju. Kui ajalehti loetakse, siis eesti ajalehtedest loetakse kõige rohkem Setomaad, muu ei ole reeglina kättesaadav. Samas leidus ka keelejuhte, kes ei jälgi üldse eestikeelset meediat.

2.6. Keelekasutus

Küsitletud on oma vanematega suhelnud peaaegu alati seto keeles, üksikutel juhtudel ka vene keeles (kui üks vanematest või vanavanematest on olnud vene rahvusest).

Abikaasaga suhtlemine on rohkem kui pooltel informantidel toimunud vene keeles, s.t segaabielud on väga tavalised. Siiski oli päris palju ka neid, kes kõnelesid abikaasaga seto keeles, üksikutel juhtudel ka eesti keeles (kui abikaasa on olnud eestlane).

Lastega kõneldakse seto, vene või eesti keeles – vanemad vastajad kõige rohkem seto keeles, kuid keskealised ja nooremad nii seto kui ka vene keeles.

Praeguse aja lapsed on enamasti kakskeelsest perest ja vene orientatsiooniga (domineerivaks keeleks on vene keel). Oli ka neid, kes on teadlikult orienteeritud Eestile – ehkki laste kodune keel on vene keel, pannakse lapsed Petseri lingvistilisse gümnaasiumisse (end. Petseri 2. keskkool), kus õpetatakse eesti keelt, et neil edaspidi oleks võimalik Eestis õppida.

Eesti keelest said aru kõik küsitletud, sellele on pannud aluse eesti kirjakeeles toimunud kooliharidus. Ka suhtlustasandil rääkimisega saavad kõik eesti keeles hakkama, mõnele valmistab raskusi kirjutamine, mõnele kõnelemine. Oli ka keelejuhte, kes intervjuu käigus järjekindlalt kasutasid eesti keelt või rääkisid eesti ja seto keelt segamini. Samas mõnes teises situatsioonis kasutavad nad igapäevaselt seto keelt (nii oli näiteks kahe endise eestikeelse kooli õpetajaga).

Vene keelega küsitletutel üldjuhul probleeme polnud, saadakse aru ja osatakse ka vastu rääkida, mõnele valmistab raskusi kirjutamine. Vene keelt osatakse nooremas ja keskmises põlvkonnas paremini kui eesti kirjakeelt. Osa küsitletutest valdab vene keelt väga hästi. Vanema põlvkonna hulgas oli siiski ka neid, kes vene keelt eriti ei osanud.

Praegusel ajal räägitakse eesti keelt kas vähe või üldse mitte, kui räägitakse, siis (Eestis elavate) sugulastega või lastega (lastelastega) või nooremate setodega. Vene keelt kõneldakse sagedasti, nt asjaajamisel, abikaasa ja lastega, naabritega.

3. Pärimuse kogumisest

Kuna meie üheks eesmärgiks oli ka seto pärimuse jäädvustamine, siis järgnevalt väike ülevaade meie Petserimaa välitööde sellest aspektist.

Tegime välitöödel küllaltki vabavormilisi intervjuusid. Nii teemad kui vestluste pikkused olid väga varieeruvad, sõltuvalt vestluspartneri valmisolekust, teadmistest ja huvist. Võimaluse korral kohtusime inimestega korduvalt. Selline lähem tutvus andis võimaluse jõuda parema kontaktini. Korduvalt külastatud inimeste juures oli kogumine lihtsam, “jutu peale saamine” toimus lihtsamini ka keerulistes oludes või suuremas seltskonnas. Lähem tutvus muutis kogumissituatsiooni loomulikumaks ja enam dialoogiliseks: informantidel oli enam teavet meie ja meie tegevuse kohta ning mõlemad vestluspooled olid suhtlusest võrdselt huvitatud.

N-ö vanast pärimusest keskendusime enim usundilisele pärimusele ning uurisime rahvapäraseid õigeusupraktikaid ja tõlgendusi. Kuna rahvausundi õigeusuga seotud aspekte (kui “uut” ja “venepärast”) on varasemad kogujad sageli vähemväärtuslikuna kõrvale jätnud ning keskendunud peamiselt laulupärimuse ja usundi “eelkristliku” osa jäädvustamisele, oli meie kogumistöö omamoodi lünkade täitmine. Uurisime, millised olid külades ja peredes igapäevased religioossed praktikad ja usuelu, milline oli religioosne aastaring ning mismoodi kirikud, tsässonad, pü-

had paigad ja ristikäikude marsruudid määrasid areaali, mida tunti ja kus liiguti.

See, millised religioossed praktikad olid vestluspartnerile tuntud ning milliseid traditsioone järgiti, sõltus sageli vanusest, nagu ka see, kuidas esitleti või tõlgendati oma üleloomulikke kogemusi. Kaduv ja põnevaim osa religioossest pärimusest on õigeusu kohalikud tõlgendused, mis on tänapäeval nivelleerumas üldisemaks õigeusukiriku pärimuseks seoses setode arvu vähenemise ja koguduste venestumisega, aga ka religioosse kirjasõna laiema leviku, vanema põlvkonna kadumise ning nooremate usuleigusega. Mälestused palverännakutest (*ristega ƙaumine*), kohalikest imettegevatest ikoonidest ja pühakohtadest (kloostrid, kirikud, tsässonad, aga ka allikad) ning lood setode asualal tegutsenud pühameestest (Mõla küla Matvei ja Onufri, Ilkandra jt *passatajaq*) on originaalne osa rahvalikust vagadusest. Mõla külas tegutsenud õndsa Matvei ja temast sajandeid varem tegutsenud püha Onufri kohta käiv pärimus on kohati segunenud, kuid leidub ka inimesi, kes teavad Matvei sugupuud ning selle seost setodega. Lugusid pühakutega või pühade kohtadega seotud imelistest tervenemistest või pühakute ilmumisest unedes rääkisid isiklike kogemusjuttudena siiski pigem vanemad inimesed, noored rääkisid neid lihtsalt kui vanu ilusaid jutte.

Suurem osa meie vestluskaaslastest olid naised, kes on traditsiooniliselt patriarhaalses seto külas olnud meestega võrreldes piiratuma liikumisvabadusega ning kelle käitumine on olnud normeeritum. Seoses traditsioonilise kodukesksuse ning alalhoidlikkuse ja konservatiivsusega on seto naised üldiselt ka paremad kohaliku pärimuse tundjad ning vanade tavade ja kommete elushoidjad. Samas polnud vanus ja sugupool siiski ainsad kriteeriumid, mis määrasid, kui hea jutustaja või kui rikas pärimuse poolest keegi oli.

Lisaks religiooni ja rahvausundit puudutavatele teemadele kõnelesime ka muudel nostalgilistel “vana aja elu” puudutavatel teemadel. Elulooline ja perepärimuslik vestlus viis aga sageli ka aktuaalsete teemadeni (piir, suhted külas, pension, hinnad, tervis, arstiabi, sugulased jne). Sellistel teemadel rääkides tuli välja inimeste orientatsioon ning suhtumine elusse Petserimaal. Suhtumine sõltub nii pragmaatilistest asjadest nagu kinnisvara ja

sugulaste siin- või sealpool piiri olemine. Hakkamasaajad arvestavad, kas pensioni oleks kasulikum välja võtta Eestist või Venemaalt või kas ravida hambaid Räpinas või Pihkvas. Vanematel ja viletsamatel on keerulisemad probleemid.

Kuna tänane Petserimaal elav setokeelne kogukond pole kuigi suurearvuline, seostuvad välitöödega ka mitmed eetilised küsimused. Kogukond on nii väike, et kui paari nädala jooksul paljude inimestega paaritunniseid kõnelusi pidada, saab väga palju teada rühmas valitsevate võimusuhete, hierarhiate ja jõujoonte kohta. Välitöödel kohatud inimesed tunnevad üksteist või on üksteisega suguluses ning selles võrgustikus süvaintervjuusid tehes võib uurija sattuda keerulisse olukorda, kus tal on palju intiimset ja tuleohtlikku infot.

4. Tähelepanekuid keelest

Setomaal kõneldavat keelt on käsitletud nii võru keele idarühma kuuluva murrakuna (nt Keem 1997) kui ka omaette murdena (Pajusalu 2000, Pajusalu jt 2002). Igal juhul on seto keelel palju ühisjooni võru idarühmaga (Keem 1997; Keem, Käsi 2002), samas on häälikulises süsteemis just seto alal aset leidnud hulgaliselt uuendusi võrreldes ülejäänud lõunaeestiga (Pajusalu 1999).

Setod ise räägivad seto *keelest* ning usuvad, et Võrumaal räägitav keel on mitmete oluliste tunnuste poolest setode omast erinev. Kuna ajaloolistel ja religioonist tulenevatel põhjustel on Võrumaa ja Setomaa moodustanud kultuuriliselt küllaltki erinevad piirkonnad, tajuvad paljud setod võro keelega kõrvutamist või Võru murde murrakuks arvamist oma keelelises autonoomsuses kahtlemise ja solvanguna.

Setomaal kõneldavat keelt on ka mõnede eesti keeleteadlaste poolt käsitletud kui eesti kirjakeele eest aja jooksul taanduvat vanapärast nähtust. Näiteks Julius Mägiste peab oma Petserimaa uurimisajaloolises ülevaates seto “omamurdeliste” teoste väljaandmist 1920. aastail keelelis-kultuurilistes kohanemisraskustes setode järeleaitamiseks ning asjatuks setode intelligentsuse alahindamiseks, kuna “läänelise penetratsiooni” tulemusena võrsus

peagi Petserimaaltki “tubli kogu” eesti haritlasi (Mägiste 1957: 166).

Ala, kus keelematerjali oleme kogunud, on peetud seto keeleala idarühmaks (Pajusalu jt 2002), kus peaks keelekasutus ühelt poolt olema eriti vanapärane, kuid teiselt poolt peaks sel alal olema ka kõige rohkem vene mõjusid. Järgnevalt käsitlemegi lähemalt teatud keelejooni, mida võib leida ka keeleretkil kogutud materjalist.

4.1. Vanapärased keelejooned

Petserimaal võib kuulda üsna vanapärast seto keelt. Kuigi keelejuhid on käinud eesti koolis, ei ole nende keeles kuigi palju eesti mõjusid. Siin aga ei anna me ammendavat ülevaadet praegu Petserimaal kõneldavast keelest, vaid esitame loeteluna morfosüntaktilisi keelejooni, mis eriliselt kõrva jäid.

1. Kui Keem (1997: 28) väidab, et Võrumaal on *a*-mitmust üles kirjutatud vaid väga vanade inimeste keelest ja et nooremad põlvkonnad kasutavad *a*-tunnuse asemel *õ*-tunnust, siis Petserimaa setode keeles on *a*-tunnus endiselt säilinud, nt ***tütrekkä*** *peräst; sis oll' iks inäbä* ***talla****; esä oll' mõtsavaht, tuu käest saimi iks* ***palkka*** *ja matõrjali*.

2. Mitmed küsitletud keelejuhid kasutavad oma jutus ainsuse 2. pöörde lõppu *-de*, mida S. Iva on pidanud tänapäeval harvaesinevaks variandiks ning mida on ka varasemates ülestähendustes olnud vähem kui lõppu *-t* (Iva 2007: 83). Ka meie läbitöötatud materjalis ei olnud *-de* ühegi keelejuhi ainuke ainsuse teise pöörde marker, kuigi see tundub esinevat sagedamini kui *-t*. Sageli kasutatakse *de*-lõppu juhul, kui kõneleja kasutab 2. pööret kas üldisikuliselt (nt *lähebäs läät, sis sa kuulõ****dõ****, ku läte juusk; kõik om väega kavvõndahõ kuulda, ku sä timä niimodi --ropsi****dõ***) või endast rääkides (keelejuht oma vene keele oskuse kohta: *noh iks är läbi saa****dõ*** *ku palľo iks*). Siiski ei ole *de*-lõpp seotud vaid üldisikulise kasutusega, seda võib kasutada ka mujal kui üldisikust või endast rääkides ning sugugi mitte iga kord, kui üldisikust 2. pööret kasutades räägitakse, ei markeerita verbivormi *de*-kujulise pöördelõpuga (nt *sa suurõh paastuh vii****t*** *na peeleq vällä*).

Tuleb aga mainida, et nii *t*- kui *de*-lõpp on idasetos siiski kasutusel peamiselt olevikus. Lihtminevikus on tendents isikulõppude kadumisele (vähemalt teatud verbitüüpides), nt *maq käve, saq käve(q), timä käve, miiq käve(q), tiiq käve(q), nimäq käveq.* Tõenäoliselt on siin tegemist vene keele mõjuga, kus minevikus isikulõppe ei ole, on ainult partitsiibi tunnus, sugu ning arvu markeeriv tunnus. Pöördelõppude kasutamise osas on erinevusi ka seto ala sees: Petserist itta jäävatel aladel (Irboska nulk) on tendents isikulõppude kasutamise vähenemisele minevikuaegades, põhjasetos (Tsätski nulk) aga mitte, seal kasutatakse isikulõppe oluliselt sagedamini, nt *hüä, et tullidõ*; *lätsivä jalagaq, kävevä keŕkoh* (näited Lõpolje külast).

3. Seto keeles, nagu ka eesti keeles ühildub täiend põhjaga käändes ja arvus, kuid nagu võru keeleski, on ühildumine laiaulatuslikum kui eesti ühiskeeles. Näiteks tuleb kogutud keelematerjali hulgas esile täielik ühildumine rajavas käändes (*seo**ni** ao**ni***), samuti sõna *oma* ühildumine järgneva nimisõnaga (*õgaütś uma**st** koto**st** käve*). Ka liitsõna täiendosa ühildub põhiosaga käändes ja arvus (*noorõ**h**põlvõ**h** olle ringmänguq jah*). Lisaks esines keelematerjalis ka deminutiivsufiksilist ühildumist, nt *taa**kõsõ** rii**kese**ga.* Samas ei ole see erinevalt arvu- ja käändeühildumisest kohustuslik.

4. Keelejuhid kasutavad aktiivselt momentaansust väljendavat *hUt*-tuletusliidet (***kaehuda**, ku ossaq tõmmatas maaha* (sellega osutati lammaste tegevusele); *ku tä liina tulľ -- , sis yks kõge **keerahudi** siiäq ka, käve ärq; kombain **rapsahut** mu maaha*), mis Keema (1997: 20) järgi on nii vana tuletusliide, et seda ei kasutata enam mujal kui Ida-Rõuges, Vahtsõliinas ja Setos. Siiski esineb *hUt*-tuletisi ka Lutsis, üksikuid näiteid on ka Räpinas ja Kraasnas (Juhkason 2011: 52). Seega on tegemist idapoolse levikuga tuletusliitega.

5. Eitusest pruugitakse valdavalt tagaeitust, seejuures võib tagaeitus olla nii rõhuline (nt kui eitab eelpool esitatud väidet või vastab küsimusele eitavalt: *ja kõgõ, ku imä elli, olľ timä olľ pernaanõ – imä iks **olõ-õs** pernaanõ*) kui ka rõhuta (*võip-olla tä kunagi **olõ-õi** tuud mõtõlnu, et tä lätt vargilõ; minu arvatõh võip-olla tuul aiga **olõ-õs** vast Eesti kuuli*). Esineb ka kahekordset eitust. Samamoodi nagu Lindström (1997: 150–153) on näi-

danud võru keele materjali peal, kasutasid ka meie keelejuhid kahekordset eitust peamiselt selleks, et rõhutada ja/või näidata oma väite kategoorilisust (*a meil siin setokõisi* ***olõki-i*** *inämb palľo* ***jääno-ei****; ma katśkümmend aastat* ***elä-s*** *siin* ***es****; muido* ***tulõ-i*** *säält siimnekese* ***ei*** *vällä*). Kuigi enamasti on mõlemad eitussõnad samas ajavormis, on ka juhte, kus üks eitussõna on minevikus, teine aga olevikus, seejuures näitab tegelikku aega eitussõna, mis on verbiga tihedamalt seotud, nt *mi lihtsalt saa-****s*** *sis tuul aiga tuust* ***ei*** *arvo.*

6. Järjepidevalt kasutatakse Petserimaal vanemas võru keeles tuntud kogejakonstruktsiooni, mille puhul on kogemissündmuse stiimul (ehk see, mis põhjustab kogejas teatud seisundi) markeeritud osastava käändega, mitte aga seestütlevaga, nagu eesti keeles tavaline. Näiteks lauseis *Mul olľ hallõ* ***timmä*** ning *Latsõlõ sai* ***tuud*** *nii palľo viländ* on stiimuleiks olevad asesõnad *timmä* ja *tuud* osastavas käändes (eesti keeles kasutatakse samas positsioonis seestütlevas käändes noomenit). Stiimulit markeeritakse partitiiviga ka laiemalt, nt *nääq ollivaq* ***kedägi*** *hiitünü; mä* ***tedä*** *tunnõ-õs vajadust.*

7. Ka võrdluskonstruktsioonis kasutatakse enamasti võrdlusalise markeerimiseks partitiivi: *Tä om lõbusap* ***minno*** ‘Ta on minust lõbusam’.

8. Üks joon, mis on seto keelele iseloomulik, on muu eesti keelega (ja muude eesti murretega) võrreldes sagedasem afiksaaladverbi *ära* kasutus, mida kasutatakse oluliselt sagedamini kui muid afiksaaladverbe seto keeles (Uiboaed 2010). Huvitaval kombel võib see esineda samas lauses ka teiste afiksaaladverbidega, nt lauses *maŕaq omma* ***är*** *joq* ***valmist*** *lännüq.* Võimalik, et tegemist on vene keele mõjul suurenenud vajadusega märkida aspekti ning *ära* on sellesse funktsiooni üldistunud.

9. Varieerumist võib täheldada ka tingiva kõneviisi kasutamisel. Üldiselt domineerib salvestatud tekstide põhjal idapoolses setos *nUq*-lõpuline konditsionaal, eriti kontekstides, kus tegemist on minevikuajale viitamisega, nt *mälehtä ei tuud et kohki tuud* ***olnu*** (vrd kirjakeelega ‘oleks olnud’), *ku* ***tulnu-s*** *kalhoosi jummaľ siin nii palľo* ***olnu*** *nuuri*. Ent võimalik on seda kasutada ka olevikus: *kui mul uma jalaga sõkku massin* ***olnu*** *alalõ sis ma küll viil*. Kasutusel on ka *si*-tunnuseline konditsionaal, nt *hoppõń käve jah*

vahetepääl pantťi mõni latś ka viil sinnä karpi et ***ajasi*** *hobõst.* S. Iva (2007: 95) põhjal on *nUq*-tunnuseline tingiv kõneviis tekkinud läänevõru alal ja levinud sealt ida poole. H. Keem peab seda pigem vanema põlve eripäraks ning väljajätteliseks: "Vanem põlvkond on hakanud tingivas kõneviisis *olõss* arvel kokku hoidma." (Keem 1997: 48) Pajusalu&Muižniece (1997) on *nUq*-tunnuselist konditsionaali seostanud vene mõjuga, kus samuti moodustatakse konditsionaal mineviku partitsiibist ning partiklist *by*. *nUq*-konditsionaali rohke kasutus idapoolsel seto alal toetab seda oletust, ent selgitust vajaks kindlasti *si*- ja *nUq*-tunnuselise konditsionaali vahekord ja funktsioonid.

10. Varieerumist tuleb ette veel mõningate konstruktsioonide puhul. Keem (1997) ja enne teda juba Wiedemann (1864) on kirjeldanud impersonaalist kujunenud passiivikonstruktsioone, kus tavalistele impersonaalilõppudele lisatakse isikulõpp, nt *antit* 'sind anti', *antime* 'meid anti' jne. (vt Wiedemann 2002: 93). Tänapäeval ilmneb see konstruktsioon vaid 3. isiku puhul, kui nimisõna (mis semantiliselt on verbi tegevusobjekt, mitte tegija) on mitmuses, nt *ja siss puisalõ `koetiva `rõivaq vai ummõlďevaq* 'ja siis poistele kooti rõivad või õmmeldi' (näide murdekorpusest, Põhja-Seto[4]). Üritades välja selgitada nähtuse levikut Setomaal, tuli taas välja idaseto ja põhjaseto erinevus. Idasetos (Petserist ida pool paiknevates külades, peam Irboska nulk) peeti vastuvõetavaks ainult impersonaalset konstruktsiooni nagu näiteks *hainaq anti lambilõ ette* (küsitlesime kolme keelejuhti), ning peeti vastuvõetamatuks lauset *hainaq antiva lambilõ ette*, põhjasetos (Tsätski nulk) aga kasutati impersonaalist kujunenud passiivi järjekindlalt, nt *pantiva latsõq kodo magama tarrõ; pessetiväq reheq ärq ja* (Lõpolje k).

4.2. Vene mõju

Eelnevalt oli juba viiteid võimalikule vene keele mõjule Petserimaa setode keeles. Loomulikult on enam vene keele mõjusid neil keelejuhtidel, kelle suhtlusvõrgustikku kuulub enam venekeelseid inimesi (nt kel on venekeelne abikaasa, lapsed või lähe-

[4] vt http://www.murre.ut.ee/murdekorpus/

dased venekeelsed naabrid). Järgnevalt on toodud näiteid vene mõjust seto keeles, mille puhul vene eeskuju on suhteliselt ilmne.

1. Enim on vene keele mõju tunda sõnavaras. Lisaks vanadele vene laenudele (nt *präätämä* < прясть ‘ketrama’) on keelejuhtide kõnes eri hulgal uuemaid laensõnu, nt *naverna* (< наверное ‘kindlalt, täpselt; kindlasti’; *a koh mu vanaimä rõivaq / noh naverna täl õks ollʼ s- tütrid / kol tütärd ollʼ sis*), *liisna* (< лишний ‘(üle)liigne’; *ku liisna ma sündümisest saani olõ // seol Vinne riigilõ*). Lisaks kasutatakse kindlakskujunenud venekeelseid termineid, nt *startava summa, fenno-ugorskava fonda.*

2. Et kontaktid vene keelega on äärmiselt tugevad, leiab vene mõjusid ka süntaksist. Paljudel keelejuhtidel on venepärast daativikasutust, nt *mullõ~mul um 73 aastaka avida mullõ*. Sageli markeeritakse vene keele eeskujul daativiga ka nimi- ja asesõnaline nimisõna täiend, mis nii põhja- kui ka lõunaeesti keeles on omastavas käändes, nt *kes tuu pernaanõ om too**lõ** talo**lõ**?* pro *tuu talo pernaanõ; ta om klaveri**lõ** oppaja* pro *klaverioppaja.* Tõenäoliselt vene keele mõjul esines allatiivi ka adessiivi asemel, nt *noq ommaq ka väega abimeheq kõik mul**lõ**.*

3. Mitmed keelejuhid moodustavad üldküsilauseid samamoodi, nagu seda tehakse vene keeles, st üldküsilause on väitlusekujuline ning küsimuseks vormistatakse see peamiselt intonatsiooni abil, nt *Siih küläh om vindläisi? Su poig är lõpõťkooli?*

5. Kokkuvõte

Petserimaa setode kogukond kahaneb üsna kiiresti. Teisel ekspeditsioonil olles saime teada, et vahepeal on manala teed läinud kuus inimest, kellega olime eelmisel ekspeditsioonil ehk aasta varem kohtunud ja juttu ajanud. Praeguseks on veel kaks küsitletut jäädavalt lahkunud. Kuna hääbumine on kiire, siis on viimane aeg keelealasteks välitöödeks, enne kui on pöördumatult hilja.

Kõik välitööde helisalvestised on tehtud digitaalselt ja neid talletatakse Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis. Koopiad on osaliselt (folkloorne materjal) olemas ka Eesti Rahvaluule Arhiivis. Salvestisi kasutatakse teaduslikus uurimis-

töös ning neid litereeritakse ka eesti murrete ja sugulaskeelte andmebaasi jaoks, samuti võru-seto keelekorpuse jaoks.

Kuigi Petserimaa setod elavad hajali tugevas venekeelses keskkonnas, räägivad nad vanapärast seto keelt, kus esineb pigem vene kui eesti keele mõjusid. Käsitletud keelelised jooned on tähelepanekud tööde esimesest etapist ning vajaksid kindlasti edaspidi põhjalikumat käsitlust.

Grethe Juhkason, Liina Lindström, Helen Plado
Tartu Ülikool, Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Ülikooli 18, 50090 Tartu
grethe.juhkason@ut.ee
liina.lindstrom@ut.ee
helen.plado@ut.ee

Andreas Kalkun
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42, 51003 Tartu
setu@ut.ee

Kirjandus

Ernits, Villem 1921: Setumaalt. Rahvuskoosolek venestatud Setu külas Kuusinitsas. – *Päevaleht* nr 305, 14.11, 3.

Hurt, Jakob 1904: *Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega.* Ezimene köide. Helsingis Soome Kirjanduze Seltsi kulu ja kirjadega.

Iva, Sulev 2007: *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem.* Dissertationes philologiae estonicae universitatis tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Juhkason, Grethe 2011: Võru momentaanid ja frekventatiivid. Käsikirjaline magistritöö Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.

Jääts, Indrek 1998: *Setude etniline identiteet.* Studia Ethnologica Tartuensia 1. Tartu: Tartu Ülikool.

Keem, Hella 1997: *Võru keel.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Keem, Hella, Inge Käsi 2002: *Võru murde tekstid. Eesti murded VI*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Lillak, Anti 2009: Nulgad. – *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum. 320–321.

Lindström, Liina 1997: Eitus võru murde suulises kõnes. – *Läänemeresoome lõunapiir*. K. Pajusalu, S. Iva (toim). Võro Instituudi toimõtisõq 1. Võro, 143–154.

Lõuna, Kalle 2003: *Petserimaa. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Loodus, aeg, inimene.* Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Lõunaleht = http://www.lounaleht.ee/index.php?page=1&id=4749.

Mägiste, Julius 1957: Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. – *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti.* Toimetanud Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 165–173.

Pajusalu, Karl 1999: Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – K. Pajusalu, T. Tender (toim) *Õdagumeresoome veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad.* Võro Instituudi toimetised 6. Võro: Võro Instituut, 65–79.

Pajusalu, Karl 2000: Lõunaeesti murdeliigendusest. – K. Pajusalu, S. Iva (toim) *Õdagumeresoome piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel.* Võro Instituudi toimetised 10. Võro: Võro Instituut, 76–86.

Pajusalu jt 2002 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002. *Eesti murded ja kohanimed.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Karl, Liena Muižniece 1997: Mineviku partitsiibi grammatikaliseerumisest lõunaeesti murretes. – *Läänemeresoome lõunapiir*. K. Pajusalu, S. Iva (toim) Võro Instituudi toimõtisõq 1. Võro. 96–101.

Seto = Сето – АФУН, http://www.afunrf.ru/narodyi/seto/.

Setumaa 1928 = *Eesti maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus III. Setumaa.* Toim. A. Tammekann, E. Kant, J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928.

Uiboaed, Kristel 2010: Ühendverbid eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 1, 17–36.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2002 [1864]: *Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt.* Uurimus Võru murdest. Tõlkinud Inge Annom. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu.

Grethe Juhkason, Andreas Kalkun, Liina Lindström, Helen Plado: Petserimaa setodõst ja näide keelest 2010.-2011. aastaga välitöie perrä

Seon kirotusõn kaias seto kiilt, nigu tuud kõnõldi Petserimaal 2010. ja 2011. aastagal tettüisi välitöie aigo, miä ommaki seo kirotusõ alossõs. Tan seletedäs seto keele sotsiolinvistilist saiso Petseri rajoonin ja morfosüntaktiliidsi umahuisi. Seto kiilt um traditsioonilidsõlt peet Eesti keele Võro murdõ Seto murrakus, a Vinnemaal ommaq setoq saanuq umaette rahva staatusõ. Mitmõsugumaidsi lättide perrä om arvat seto keele kõnõlõjit ollõv Petseri rajoonin 200–300 ümbre. Välitöie aigo küsütelimi 70 inemist ja võtimi üles 100 tunni keele- ja rahvaluulõmatõrjaali.

Artikli edimädsen jaon seletedäs seto keele kõnõlõjidõ saiso Petseri rajoonin ja andas vähä sotsiolingvistililist tagapõhja.

Tõõnõ jago and ülekaehusõ seto keele morfosüntaksi tunnusjoonist: vanost keelejoonist, miä ommaq häste alalõ püsünüq Vinnemaa poolõ pääl kõnõldun seto keelen. Niisama tulõ juttu vinne keele mõost seto keele morfosüntäksile.

Tähüssõnaq: lõunõeesti murdõq, seto kiil, morfosüntaks, vinne mõjo

Märksõnad: lõunaeesti murded, Seto murre, morfosüntaks, vene mõju

Grethe Juhkason, Andreas Kalkun, Liina Lindström, Helen Plado: Setos of the Pechorsky District: on their current situation and their language, based on fieldwork from 2010-2011

This paper discusses the South Estonian Seto dialect, as spoken in Pechorsky District (Russian Federation), based on fieldwork from 2010 and 2011. The aim of the article is to describe the sociolinguistic situation of the Seto dialect in Pechorsky District and its morphosyntactic features. The Seto dialect has traditionally been seen as a sub-dialect of the South Estonian Võru dialect, but in Russia, Seto has officially gained the status of a separate nation. According to the various available sources, the number of Seto speakers in Pechorsky District is around 200-300. During fieldwork, we have interviewed 70 people and recorded 100 hours of linguistic and folkloristic data.
The first part of the article describes the situation of Seto speakers in Pechorsky District and gives some sociolinguistic background. The second part of the article gives an overview of morphosyntactic features of the Seto dialect: older linguistic features which are well preserved in the Seto dialect spoken in Russia, and Russian influence on Seto morphosyntax.

Keywords: South Estonian dialects, Seto dialect, morphosyntax, Russian influence

FR. R. KREUTZWALD LÕUNAEESTLASTE PIIRE KOMPIMAS

ENN ERNITS

Artiklis kirjeldatakse Fr. R. Kreutzwaldi tegevust, millega ta abistas akadeemik Peter v. Koeppenit Venemaa Euroopa-osa rahvastiku kaardi koostamisel. See näitab Fr. R. Kreutzwaldi ettevõtmisi veelgi mitmekülgsemana, kui seda on seniajani käsitletud. Kronoloogilise järgnevuse kõrval pööratakse kirjutises tähelepanu ka tema suhtlusvõrgustikule (täpsemini suhtlusahelatele) andmete kogumisel. Käsitelus antakse hinnang kogumistöö tulemustele ja võrreldakse neid varasemate ja mõnel määral ka hilisemate käsiteludega. Samuti kommenteeritakse võimalust mööda kirjavahetustes leiduvaid etnograafilisi ja muid teateid.

Keiserliku Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik ning Vene Geograafia Seltsi asutajaliige ja selle statistikaosakonna juhataja Peter v. Koeppen koostas Venemaa Euroopa-osa rahvastiku kaarti, mispuhul kasutas ta ulatuslikult korrespondentide abi. Üks hinnatud abilisi oli Fr. R. Kreutzwald, kes kogus korrespondentidega suheldes aastatel 1849–1851 peamiselt statistilist ja topograafilist ainest lõunaeestlaste kohta. Asjaomane teos ilmus pealkirja all "Этнографическая карта Европейской России" 1851. aastal ja selle seletus järgmisel aastal (Koeppen 1852).

P. Koeppen pöördus esimest korda kirjaga Fr. R. Kreutzwaldi poole 13. III 1849.[1] Pöördumise ajendiks sai viimase hiljuti ilmunud artikkel Pihkva kubermangus elavate eestlaste (s.o setude) rahvalauludest (Kreutzwald 1848).[2] Fr. R. Kreutzwald oli ainese kogumiseks ise viibinud Petseri ringkonna kolmes

[1] Kõik daatumid on vana kalendri järgi.

[2] Autor kasutab sõnakujusid *setu* ja *Setumaa*, soovides naaberrahvaste nimetustes ja naaberalade väga tuntud kohanimedes säilitada traditsioonilist kirjutust nagu *rootslased*, *Rootsi* ja *Pihkva* puhulgi. Iselugu on vähem tuntud kohanimedega nagu *Taeluva* jt, mispuhul tarvitatakse Setomaa 2009 registris esikohale asetatud nimekujusid.

külas, kuid ülejäänud külade kohta hankinud suulisi andmeid (KK I 443). P. Koeppenile andis kirjavahetuseks otsese ajendi see, et ta oli Pihkva tsiviilkubernerilt saanud teate uskumatult väikese eestlaste arvu kohta nimetatud kubermangus (kõigest 64 hinge 10 külas). Peale selle soovis kaardi koostaja täpsustada ühe mõisa asukohta Setumaal ja sealsete eestlaste (setude) arvu. P. Koeppen kirjutas enesekindlalt: "Lokaalsete olude tundmine, mida Teie huvitav teade tõendab, ja soe osavõtmine etnograafilistest uurimistest on käemeesteks, et Teie, kõrgeauline härra doktor, minu palvet tähele panemata ei jäta." (KK I 441).

Fr. R. Kreutzwaldi vastuskirja ei tulnud kaua oodata. Juba 22. märtsil andis ta nõusoleku: "Teie ekstsellentsi austatud ettepanek 13. skp. Pihkva eestlaste asjas peab võimalust mööda tähelepanemist leidma, ma palun ainult esiotsa ajapikendust, kuni praktiseerivale arstile nii rahutu kevadiste haiguste aeg mööda läheb, mil siis harilikult väike rahuaeg tuleb, mis kõrvalisteks talitusteks mahti annab." Fr. R. Kreutzwald hakkas kohe tegutsema, läkitades kirju mitmele poole. Ta palus P. Koeppenilt mõnd ametlikku dokumenti, mis kinnitaks ta õigust ametnikelt ja eraisikutelt andmete nõutamiseks (KK I 443). Kaardi koostaja laskis Teaduste Akadeemial saata Pihkva tsiviilkubernerile palvekirja, et Fr. R. Kreutzwaldile osutataks abi etnograafilise atlase jaoks vajalike andmete kogumisel (KK I 454).

Teabe kogumine veeretas Fr. R. Kreutzwaldi ette mitmesuguseid nii objektiivseid kui ka subjektiivseid takistusi. Kõigepealt põhjustas venimist ja ebatäpsustki riigiametnike laiskus ja hoolimatus. Näiteks vastas Ostrovi maakonna mõisnik M. Rink: "Ei tahtnud selle asja väljaselgitamisega hakata keegi eraviisil tegemist tegema, sest see nõudvat palju kirjutamist ja härradel on juba niigi nekrutite võtmise, sõjaväe läbimarssimise ja isegi kõige kõrgemate isikute Ostrovi kaudu reisimise tõttu tülinat küllalt." Lisaks olevat arhiiv osaliselt tulekahjus hävinud, osaliselt aga veel korrastamata (KK I 505). Osa mõisnikke eitas eestlaste olemasolu oma mõisates, kartes, et küsitlusele võib järgneda talupoegade vabastamine pärisorjusest nagu see oli toimunud Balti kubermangudes (KK I 446). Üheks põhjuseks, mis raskendas andmete kogumist, oli see, et mõisate maad asetsesid väga laialdastel aladel, nt Pankjavitsa valla Kuutsina (vn *Кучино*)

mõisa külad olid kolme kiriku, nimelt Sõmeritsa, Taeluva ja Saalesja teenindada, kusjuures mõned külad asusid mõisasüdamikust 12, teised aga isegi kuni 40 versta kaugusel (KK I 455).

Fr. R. Kreutzwald oleks valmis olnud kõik külad ise läbi käima, kui vaid ametikohustused oleksid seda lubanud, sest samaaegselt oleks ta saanud koguda ka rahvalaule ja pärimusi, mis teda enim huvitasid. 6. V 1852 kirjutas ta akadeemik A. J. Sjögrenile: “Kui vastik leivanuga meid viletsaid maapealseid vähem koormaks ja vabu vaimutiibu igast küljest ära ei kärbiks, siis võiksin ma küll enam kui ükski teine eesti rahva kohta avaldada, kuna ma tema keskel olen üles kasvanud ja tema omapärasusi lähedalt tunnen [...]” Fr. R. Kreutzwald leidis, et kindlasti peaks “keele ja kommete asjus” külastama nii keelesaari kui ka setusid, kes on “ennemuistsest ajast palju säherdust alal hoidnud, mis päris-Eestimaal on peaaegu jäljeta kustunud.” (KK I 451; KK II 408, 409).

Fr. R. Kreutzwaldi tegevus andmete kogumisel etnograafilise atlase tarvis kestis veidi üle aasta. P. Koeppen jäi tema tegevusega igati rahule. Akadeemik kirjutas 11. V 1850 seoses uurimiste lõppemisega: “Usun, et ainult Teie lahkuse tõttu olen ma varustatud tarvilikul määral heade andmetega, et võiksin parajal ajal öelda mõne sõna eestlaste kohta Pihkva kubermangus ja Lätimaal. Olen kindel ja tunnistan seda otsekoheselt ja kõige suurema tänuga, et ma ühelgi teisel teel poleks saanud nii häid andmeid, nagu nüüd lugu on.” (KK I 488). Täpsete andmete kogumise eest tänas P. Koeppen Fr. R. Kreutzwaldi ka Venemaa Euroopa-osa kaardile lisatud selgituses (Koeppen 1852: 12).

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus P. Koeppeniga sugenes veel järgmiselgi aastal (kaks kirja kummaltki) seoses K. E. v. Baeri kalandusalase uurimistööga. Kirjalik suhtlemine lõpeb praegustel andmetel kirjaga P. Koeppenile 15. maist 1851 (KK I 494–495).

Fr. R. Kreutzwald koostas oma uurimistulemuste põhjal ülevaate Pihkva kubermangu Ostrovi ja Opotška kubermangu eestlaste riietusest, kommetest, harjumustest ja keelest. See loeti ette Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 5. XII 1851 (Sitzung 1851: 917). Paraku pole aga ettekande käsikiri säilinud (KK II 270), mistõttu pole enam täpselt teada, milliseid järeldusi oli Fr. R.

Kreutzwald oma ettekandes teinud. Üht-teist tema seisukohtadest selgub muidugi kirjavahetusest.

Setud

Andmeid esimeste setusid uurinud isikute kohta leiame Setumaa ajaloo sissevaatest (Setomaa 2009: 284–285). Esimesena on setusid käsitlenud saksa literaat Christian Hieronymus Justus Schlegel, kes koduõpetajana ja riigiametnikuna viibis Setumaal kolmel korral, nimelt aastatel 1783, 1815 ja 1820. Ajaliselt teiseks uurijaks peetaksegi Fr. R. Kreutzwaldi. Esimene teade setude arvu kohta pärineks nagu 1834. aastast P. Koeppeni sulest. Tegelikult kandis akadeemik hiljem kogutud andmed VIII hingerevisjoni keskmisele aastale (1834). Andmete hankimisel abistas teda Fr. R. Kreutzwald, kes sai 1849. aastal setude arvuks 8892.

Esialgu Fr. R. Kreutzwald ei hinnanud setu kultuuri, sh lauluvara, kuid baltisaksa rahvaluuleteadlase Alexander Heinrich Neusi ning saksa filosoofi ja folkloristi Johann Gottfried Herderi mõjul muutis põhjalikult oma meelt. Fr. R. Kreutzwald hakkas viimase ideid inimkonna muistsest kuldajast aluseks võttes eestlaste, sh setude kultuuri retrospektiivselt konstrueerima, pidades end pigem selle taastajaks. Seejuures on ta oma kultuurikirjeldustes setusid kahtlemata idealiseerinud (vt Kalkun 2011: 49, 53, 54).

Fr. R. Kreutzwald taipas, et Pihkvamaa kuberneri kirjas mainitud eestlaste hulgas pole setusid, sest “õigeusu kiriku alla käivad eestlased on arvatud venelasteks” (KK I 443). Juba samal päeval (22. III 1849), kui ta andis P. Koeppenile nõusoleku aidata teda andmete kogumisel, läkitas ta vastust otsides järelepärimise Kuutsina mõisa kohta selle omanikule Aleksandr Golejevskile. Viimane vastas esialgu, et ta mõisas pole ainustki eestlast, kuid hiljem, nähtavasti Fr. R. Kreutzwaldi uue kirja peale nentis, et mõisa viies külas elab 81 eestlast (KK I 499–500). 10. V 1849 kirjutas Fr. R. Kreutzwald P. Koeppenile, et Pihkvamaal leidub palju eestlasi, “keda venelased “pooleusklikkudeks” kutsuvad”. Ta nimetas sel puhul järgmisi mõisaid: Petseri vallas Laasaruvat (*Лазарово*), Kiirovat (*Кирово*) ja Saalesjat (*Залесье*), Pankja-

vitsa vallas Slähhovat (*Шляхово*), Irboska vallas Kolossovat (*Колосово*) ning Peipsi-äärset Belovat (*Белово*). Ka paar kilomeetrit teisel pool Pihkvat asuvat tema sõnul kivitee ääres kaks väikest eestlaste küla (KK I 446).

Pikka aega ei saanud Fr. R. Kreutzwald kätte ametlikke andmeid setude arvu kohta. 1. V 1849 oli ta kohtunud Petseri ringkonnaülema (stanovoi) Aleksandr Ponomarjoviga, kes lubanud talle pärast 20. maid vajaliku teatise saata. Sama kuu lõpul viibis Fr. R. Kreutzwald ametisõidul Petseri lähikonnas ja läkitas käskjala ringkonnaülema juurde, kuid nõutavat nimekirja ikkagi ei saanud, sest ringkonnaülem olevat löönud põnnama, et ehk "on selle taga peidul mõni poliitiline eesmärk, mille tõttu tema omavolilisest abivalmidusest võiks talle ebameeldivaid tagajärgi tõusta". 4. juunil pöördus Fr. R. Kreutzwald krahv Karl Reischach-Riethi poole Petseris, et A. Ponomarjov saadaks viimaks täpse nimekirja kõigi Pihkvamaal elavate eestlaste (*полуверцы*) kohta.

17. juunil pöördus Fr. R. Kreutzwald otse Pihkva tsiviilkuberneri Aleksandr Tšerkassovi poole tungiva palvega, et Pihkva maakohus saadaks vajaliku nimekirja, kusjuures Peterburi Teaduste Akadeemia oli juba 17. V 1849 läkitanud kubernerile P. Koeppeni koostatud palve aidata Fr. R. Kreutzwaldi asjaomases küsimuses. Paraku läks teade andmetega, mis kuberneri sõnul postitati 4. augustil, kaduma. Selle peale läkitas P. Koeppen kubernerile kirja, et too saadaks kaotsi läinud paberi uuesti. Tsiviilkuberner tegigi seda. 25. novembril läkitas Fr. R. Kreutzwald dokumendi akadeemikule, et see kopeeriks nimekirja ning tagastaks originaali. Paraku läksid kuberneri andmed koos kaaskirjaga postis kaotsi. Saatja oli kopeerinud vaid nimekirja algusosa. Tõenäoliselt järgnevalt mainitud kaardi abil läks Fr. R. Kreutzwaldil korda külade nimekiri taastada, kuid ta ei osanud lisada talude ja hingede arvu (KK I 450, 454, 455, 471, 474, 477, 479, 484, 525–528, 531, 532, 535).

Juulis saadeti Fr. R. Kreutzwaldile P. Koeppeni palvel geodeet Fjodor Schuberti juhtimisel koostatud "Venemaa lääneosa spetsiaalkaardi" (1832) vajalikud kaks lehte, et Fr. R. Kreutzwald saaks kaardil kriipsutada alla eestlastega asustatud külade nimed. Petserimaad kajastava kaardilehe saatis Fr. R. Kreutzwald tagasi 20. XII 1849. Seda lehte koos Fr. R. Kreutzwaldi

tähistustega tasuks otsida Peterburi Teaduste Akadeemia arhiivist. Teise Lutsimaa kohta käiva kaardilehe tagastas ta alles 23.V 1850, kusjuures see jäi andmete puudusel täiendamata (KK I 457, 479, 480, 489).

1849. aasta juulis viibis Fr. R. Kreutzwald Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel kolm päeva Setumaal. Ta sõitis Võrust Pankjavitsa, Raatseva ja Saalesja kanti ning jõudis postimaanteed pidi Vastseliina, läbis järgmisel päeval Taeluva piirkonna ja naasis Orava kaudu Võrru (KK I 458).

Reisi tulemusel tegi Fr. R. Kreutzwald kindlaks, et Setumaal elab 58 külas ja 2 eramõisas ühtekokku 2134 setut (KM EKLA M B-37: 511, L 6–8). Ta kirjutas loendis külanimed kirillitsas, üritades edasi anda ametlikke nimesid, kuid nende sekka oli sattunud ka mõni setukeelne, nagu näiteks *Авиницица* asemel *Обыница*. Külade administratiivne kuuluvus on loendis märkimata. Hiljem korrigeeris Fr. R. Kreutzwald mõnd kirjapanekut (KM EKLA F 63, M 6: 1, L 8–8p). Ta mainis P. Koeppenile, et setu küladel on enamasti ka eestikeelsed nimekujud (*Tedre-küla, Soo-küla*, *Navike küla*), eksides sealjuures mõne nimepildiga, vrd Tedre (*Гигино*) ja Navigõ (*Новинки*). Andmete koguja nentis, et rahvas sageli ei teadnudki asula ametlikku vene nime (KK I 459).

Reisija enda väitel jäid tal läbi käimata vaid mõned külad Sõmeritsa kandis ja Peipsiäärne piirkond, st rahvarikas Lobotka vald (KK I 458). Ta mainis, et ühtki küla polevat välja jäänud Taeluva, Petseri, Saalesja ja Pankjavitsa kiriku piirkonnas, kus ta ise käis ringi ja küsitles. Kindel polnud ta aga Irboska ja Sõmeritsa kandi andmete suhtes, mis olid koostatud võõraste teadete põhjal (KK I 483). Irboska vallast jäi tegelikult enamik andmeid puudu, sest nimetatud oli vaid paari küla. Ilmselt oli kahe silma vahele jäänud külasid ka Petseri ja Pankjavitsa vallas, sest nii lühikese aja vältel oleks olnud võimatu tutvuda kogu piirkonna arvukate küladega.

Fr. R. Kreutzwald kirjutas oma reisi põhjal 2. VIII 1849 akadeemik P. Koeppenile pika kirja, mis sisaldab mõndagi huvipakkuvat setude majanduse ja kultuuri kohta (KK I 459–462). Refereeritagu sellest üht-teist huvipakkuvamat. Setumaa oli tihedasti asustatud. Põllumaa olevat olnud harva viljakas ja seda

oli talurahva jaoks liiga vähe. Fr. R. Kreutzwald leidis, et põllumaad tuleks paremini harida. Karjakasvatus oli tagasihoidlikul tasemel, sest väidetavalt oli puudus karja- ja heinamaadest. Seda võinuks Fr. R. Kreutzwaldi arvates korvata ristikheina kasvatamise ja muude vahenditega, ent see polnud "inimestele veel selgeks saanud". Sularaha olevat püütud saada õlgede ja lina müügiga. Fr. Kreutzwald märkas, et talupoegi kurnatakse liigselt. Võrreldes Liivimaaga olnud kroonutalupoegade seisukord siiski soodsam, sest nad maksnud meeshinge kohta aastas vaid 5 rubla hõbedat. Loendaja nentis, et palju kõnnumaid olid omandanud Liivimaalt väljarännanud luteri usku eestlased (KK I 459, 481). Täheldamata jäi, et kehva majanduse peamiseks põhjuseks oli külakogukondlik maakasutus, mis ei innustanud tegema uuendusi (Reissar 1996: 61, Setomaa 2009: 291).

Fr. R. Kreutzwald kirjutas ülevoolavalt: "Rahvake ise on üliväga armastusväärne, vastutulelikult lahke ja usaldav, iseäranis veel selle külalise vastu, kes kallist emakeelt räägib." Ta nentis, et igal pool kõneldi omavahel Tartu murret (st setu keelt), kusjuures väiksemad lapsed ei mõistnud sõnagi vene keelt. Ainult Irboska pool olevat mõistetud vene keelt rohkem, kuid seda räägitavat tugeva eesti aktsendiga. Teisal lisas Fr. R. Kreutzwald, et ta kuulis ühelt Mahnova setult Irboska kiriku piirkonnas, et varem olevat Petseri ja Irboska kirikutes jumalateenistusi peetud nii eesti kui ka vene keeles. Taeluvas olnud hiljuti surnud eestlasest papp, kes pidanud eestikeelseid jumalateenistusi (KK I 483). Viimased teated vajaksid küll hoolikat ülekontrollimist (vrd Setomaa 2009: 331).

Kirjast saame teada, et Sõmeritsa kirikust paari versta kaugusel asus paar iidset tamme, kusjuures "jämedama tamme tüvel olevat ennemalt olnud ühe pagana jumala pilt". Ristiusustamisel jäetud tammed alles, kuid vana pildi kohale lõigatud kolm risti, millega neutraliseeriti nn paganlust. Veel mõni aasta enne Fr. R. Kreutzwaldi reisi olevat tammele ohverdatud münte. See näitab puu pühaduse pikaajalist säilimist rahva meeles.

Kirjas tuleb kõne alla ka Meeksi kultuskivi. Fr. R. Kreutzwald tundis suurt huvi Kagu-Eesti kääbaskalmistute vastu. Pankjavitsa vallas Raatsovast (*Рачево*) paari versta kaugusel asuvate setu külade Sandra (*Задорожье*), *Курмини* ja *Игнатовка* lähe-

dal (mõlemad külad tuvastamata) avastas ta ühel liivanõmmel 20 hauakääbast, mis olid enamasti kividega kaetud. Neid olevat kohalik rahvas pidanud sõjahaudadeks (KK I 461).

Kuna P. Koeppenile saadetud setu külade nimekiri läks postis kaotsi, siis oli akadeemikul esialgu kasutada vaid Fr. R. Kreutzwaldi registreeritud rahvaarv (millegipärast 2140 asemel 2134, KK I 475). Selge, et see arv oli liiga väike. P. Koeppen leidis ühest riigidomeenide ülema aruandest, et Liivimaa piiri läheduses leidub riigitalupoegi, kes on "eestlased, keda kutsutakse tšuhhontsõ. Muudest talupoegadest erinevad nad ainult oma keele ja mõnede kommete poolest." Need talupojad pidid moodustama ¼ Petseri ja Irboska valla rahvastikust, mistõttu setude arv võis olla hoopis 6000 ringis, seega kummaski vallas ümmarguselt 3000 hinge (KK I 475–476). Huvitaval kombel ei võetud jutuks ülejäänud valdade setusid.

Hiljem sai P. Koeppen teada Pihkva tsiviilkuberneri loendis üles antud setude arvu kümne õigeusukiriku piirkonna (*погост*) kohta – 224 külas 7748 inimest (tabel 1). Seda täiendas Fr. R. Kreutzwaldi nimekiri 1144 eestlasega 38 külast, mida ei esinenud kuberneri loendis (KK I 484; KM EKLA F 63, M 6: 1, L 12–15). Ülejäänud setude arvud oli ta liitnud kuberneri loendi külade setude arvule.

Tabel 1. Setu külade arv 1849. aastal.

Pogost	Kubermanguvalitsuse andmeil	Fr. R. Kreutzwaldi täiendused
Irboska	19	–
Kulje	13	–
Kulkna	11	–
Pankjavitsa	31	9
Petseri	24	–
Saatserinna	12	–
Saalesja	24	8
Sõmeritsa	1	11
Taeluva	45	10
Värska	44	–
Kokku	224	38

Tabel 2. Talude ja setude arv Petseri kihelkonnas 1849. ja 1902. aastal.

Külad	1849. aastal		1902. aastal
	Talusid	Setusid	Setusid
Herkova (*Херково*, mitte *Лерково*)	4	44	100
Kolovinna (*Головино*)	6	47	90
Korbuna (*Парышкино*)	2	19	56
Krohhova (*Крохова*)	4	25	–
Kuusä (*Лугино*)	2	18	38
Lääpä (*Подтекалово*)	2	13	29
Molniga (*Смолина Гора*)	8	65	157
Nutretsova (*Нутрецово*)	1	13	29
Paľtsova (*Пальцовы Лебеды*)	5	49	82
Parkanova (*Барканово*)	3	42	81
Pereznikka (*Березнюсь Малый*, Hurt: *Березник Малый*)	1	12	*
Pitalova (*Березнюсь*, Hurt: *Березник Большой*)	5	49	108[3]
Poodlissa (*Подлисье*)	2	12	23
Pulatnova (*Булатново*)	4	27	82
Puravitsa, Suurõ- (*Буравцы Большие*)	6	78	128
Puravitsa, Väiko- (*Буравцы Малые*)	4	39	83
Rõõsova (*Рысево*)	5	32	51
Sabelinna (*Забелино*)	2	22	57
Sagoŕa (*Загорье Митковицкое*)	6	37	75
Saurova (*Саурово*)	8	64	91
Sorokina (*Сорокино*)	3	17	24
Tendüvä (*Демидово*)	2	14	48
Truba (*Затрубы*, Hurt: *Затрубье*)	4	31	62
Unkavitsa (*Умковичи*)	14	110	271
Kokku	103	879	1765

[3] Koos Pitalovaga.

Siinpuhul on huvitav märkida, et Fr. R. Kreutzwaldi lisaloendis olevatel külanimedel pole enamasti vasteid kättesaadavates hilisemates allikates. Üheks põhjuseks võis olla see, et tegu polnud ametlike nimedega. Täieliku ülevaate ja parema selguse mõttes tuleks kuberneri kaotsiläinud kirja koopiat otsida Pihkva kubermangu fondidest, kui need on säilinud. Tartus talletatud ärakirjas jõudis Fr. R. Kreutzwald märkida vaid kahe kirikupiirkonna talude ning mees- ja naishingede arvu (tabelid 2 ja 3).

Teisalt sai Fr. R. Kreutzwald mõisaomaniku Carl W. Sterni vahendusel teatise Irboska vallavalitsuselt, kelle andmeil elas 44 külas 908 setut, lisaks veel rohkesti Liivimaalt sisserännanuid (KK I 478; KM EKLA F 63, M 6: 6). Valla ja kirikupiirkonna andmeid pole hõlbus kõrvutada, sest nende piirid on aja jooksul olnud muutlikud. Tabelisse 3 on võrdluseks paigutatud talude ja setude arv nendes Irboska valla külades, mis on ühised kirikupiirkonna omadega.

Jakob Hurda poolt 1902. aastal kogutud materjaliga võrreldes selgub, et kõigis kuberneri loendis nimetatud Petseri ja Irboska valla külades, v.a Krohhovas ja Kuusenitsas, elas setusid ka pool sajandit hiljem ning sealjuures kaks, mõnes külas ka kolm ja Pöönis isegi neli korda rohkem. 1902. aasta omast kaks korda väiksem oli ka setude koguarv, kuigi külade arv oli ligikaudu sama. Vallavalitsuse esitatud külade koguarv oli ilmselt õigem kui kuberneril, kuid setude arv tõenäoliselt üsna puudulik. See näitab, et ei osatud või ei viitsitud eristada setusid venelastest. Võib oletada, et ka kuberneri loendis nimetatud setude arv on väiksem tegelikust, kui palju just, seda on praegu raske öelda, sest järgnenud poole aastasaja jooksul oli rahvaarv kindlasti tõusuteel, ent samal ajal süvenes ka venestumine.

Vaadelgem veel kord Irboska vallavalitsuse esitatud rahvaarvu. Valla nimistus registreeriti vaid suhteliselt väike osa setudest, arvult 399. J. Hurda andmeil elas Irboska valla 21 külas pool sajandit hiljem ligemale poolteist tuhat setut (Hurt 1904: XXIV–XXV). Lähemal uurimisel selgub, et hilisema jaotuse järgi kuulus toonase Irboska valla alal 7 küla Petseri valda ja 16 küla Pankjavitsa valda. Muutused on toimunud ilmselt pärast vallakogukonna seaduse kehtestamist Venemaal 1866. aastal (Setomaa 2009: 319).

Tabel 3. Talude ja setude arv Irboska kihelkonnas 1849. ja 1902. aastal.

Külad	1849. aastal				1902. aastal
	Kuberneri loendis		Vallavalitsuse loendis		Setu-sid
	Talu-sid	Setu-sid	Talu-sid	Setu-sid	
Kagarinna (*Гагарино*)	2	18	3	7	22
Koľo (*Игнатово*)	2	27	5	22	77
Kosśolka (*Кошельки*, Hurt: *Кошельки Прямые* ja *Кошельки Никулиные*)	20	145	27	76	303
Kovääslova (*Ковязлово*)	3	37	2	16	72
Kurvitsa (*Тюршино Курвич*)	1	4	2	8	15
Kuusenitsa (*Гусинец*)	7	53	8	29	–
Lukohka (*Луковка*)	2	19	3	10	43
Lõõtina (*Лытино*)	2	25	3	17	86
Mahnova (*Махново*)	3	27	–	–	43
Pokolduva (*Поколодово*)	5	43	5	14	82
Poodkora (*Подгорье Невское*)	4	38	4	14	67
Pööni (*Андрейково*)	3	23	7	23	101
Raakva (*Раково*)	3	25	4	19	48
Saltanuva (*Солтаново*)	4	43	6	15	65
Saptja (*Запутье Заболотье*, Hurt: *Запутье*)	6	46	8	32	112
Sokolova (*Соколово*)	3	43	7	20	75
Suhlova (*Сухлово*)	1	6	–	–	36
Trõnne (*Трынтова Гора*)	4	43	5	24	123
Vohina (*Вохино*)	2	11	1	6	22
Kokku	77	676	100	352	1521

Seega jäi hilisema Irboska valla kuuluvusse vaid 21 küla. See arv on identne J. Hurda esitatud arvuga, kuid viimasel esineb Kosśolka liitkülana (*Прямые Кошельки*, *Никулиные Кошельки*), nagu ka kuberneri loendis. 1930. aastate esimesel poolel oli see küla poolenisti venestunud, samuti eespool mainitud Potalova ja Saptja, vähemal määral ka Herkova (Markus 1938: 168, 171). Saptja ja Vohina olid kõvasti venestunud juba XX sajandi alguses (Hurt 1904: XXVII).

Vallavalitsuse esitatud küladest ei pidanud J. Hurt ei Sahnovat (*Захново*; 1849. aastal 31 setut; pole tabelis) ega Kuusenitsat enam setu küladeks. Viimatimainitu oli küll 1886. aastal seda veel täiel määral, kuid 1902. aastaks olid küla elanikud muutunud juba kakskeelseteks, vallates, tõsi küll, setu keelt, ning 1933. aastal kõneles seda veel vaid üks vanake. Venestumise lõppstaadiumis olid ka Sahnova ja Suhlova, millest viimane, nagu Mahnovagi, polnud millegipärast 1849. aasta vallavalitsuse nimestikus (Hurt 1904: XXVI; Markus 1938: 169, 171). J. Hurda registreeritud setu küladest polnud vallavalitsuse nimekirjas ka Alaotsa küla (*Лыбаденцы*), mida ei leidu ei kuberneri loendis ega Pihkva maakonna statistilis-geograafilises leksikonis (Vasiljev 1882). Nagu näitab eestikeelne nimetus, näikse Alaotsa alguses tõenäoliselt olevat mõne naaberküla, kas Pööni või Koľo alaosi.

Setumaa talurahva enamiku moodustasid kroonutalupojad. Fr. R. Kreutzwaldi andmeil olnud seal eratalupoegi kõigest 500 ringis (KK I 480). Need pärinenud peamiselt Laasaruva (110 setut), Kiirova (91), Kuutsina (88), Saalesja (75) ja Slähhova mõisast (48 inimest; KK I 480). Tohib eeldada, et ka eratalupoegade arvu oli väiksemaks hinnatud, sest juba XVIII sajandi keskpaiku kuulus kohalikele mõisnikele üle 600 elaniku (Reissar 1996: 60).

Mitmelt Setumaa mõisnikult kuulis Fr. R. Kreutzwald, et aastail 1843 ja 1844 olevat umbes 400–500 eestlast, kes polevat suutnud riigimakse tasuda, viidud Venemaa lõunapoolsetesse kubermangudesse. Kellegi teatel asutatud nad Poltaava kubermangu. Setude siirdamist mujale Pihkvamaa tsiviilkuberner eitas (KK I 468, 489–490). Needki teated vajaksid täiendavat uurimist.

Fr. R. Kreutzwald külastas 1850. aasta esimesel poolel Sõmeritsa kirikupiirkonna Selehhova (*Шелихово*) küla, kus setud ja venelased elanud läbisegi. Kui kaudselt saadud andmetel elanud seal ainult 15 setut, siis kohapeal selgus, et üle 100 hingelises külas elab ühtekokku vähemalt 50 setut (KK I 490). Teame, et Selehhovas elas setusid veel 1920. aastatelgi (Reissar 1996: 200). 1850. aasta kevadel lisas Fr. R. Kreutzwald varem teatatud andmetele, et Kolpina kirikupiirkonnas Töganitsa (*Дегатницы*) küla lähedal asuvas väikeses Lüütja (*Лутовка*, *Лутово*) eramõisas elavat 61 setut. (KK I 492).

Kokkuvõtteks Fr. R. Kreutzwaldi teenete kohta setude uurimise alal võib nentida järgmist. Ta oli ajalises mõttes Ch. H. J. Schlegeli järel teine, kes käsitles setusid. Fr. R. Kreutzwald oli esimene, kes P. Koeppeni palvel üritas setude üldarvu määrata nii kirjavahetuse teel kui ka ise kohapeal viibides. Kahjuks jäid tal külastamata Peipsiäärsed alad. Osaliselt seetõttu, osaliselt muudel põhjustel jäi toona palju setusid kindlaks tegemata. Möödus üle 30 aasta, enne kui Jüri Truusman loendas setusid taas, saades nende arvuks seekord ligemale 13000 (Setomaa 2009: 284, 287). Lisaks arvandmetele kogus Fr. R. Kreutzwald setude kohta muudki huvipakkuvat teavet, ent sellesse tuleb suhtuda ettevaatlikult. Tänapäeval setude arv üha väheneb: Eesti alal on nad eestistumas ning Pihkva oblastis venestumas. Loodetavasti aitab setu keele ja kultuuri alane töö Eesti Vabariigis kaasa setude püsimajäämisele.

Kraasna maarahvas

Fr. R. Kreutzwald kogus P. Koeppeni jaoks andmeid ka eesti keelesaarte, sh Kraasna maarahva kohta. Tänaseks täielikult venestunud Kraasna maarahvas oli oletatavasti XVI sajandil Pihkvamaale Opotška lähedale Krasnõi aleviku (tänapäevase nimega Krasnogorodskoje) lähedale Ida-Setumaalt ümber asunud rahvakilluke.

Fr. Kreutzwald pöördus 5. IV 1849 kirjaga Opotška maakonnas töötava kolleegi Adolph Johann Brandti poole esialgu Lutsi maarahva asjus (KK I 509). Kiri algas järgmiste sõnadega:

“Teie armastus etnograafiliste uurimiste vastu teeb meid – kui ühine leivaamet kõrvale jätta – kaimudeks ühe ja sama lemmikharrastuse poolest.” A. J. Brandt rõhutas esialgu kaljukindlalt, et Opotška ümbruses eestlasi pole. Ent järgmises kirjas (20. V 1849) nentis ta, et Kraasnas pidavat ikkagi eestlasi olema. Kolm aastat varem Lutsimaalt Opotška maakonnaarstiks siirdunud A. J. Brandt uskus end maakonda hästi tundvat, kuid osutus, et Kraasna see kant, mis jäi vastu Ostrovi maakonda, oli talle siiski tundmata. Ta uuris välja, et “Kraasnas endas küll mitte ühtki, selle ümbruskonnas aga üsna palju eestlasi elab.” (KK I 511). Samast kirjast (20.V) saame muuhulgas teada, mida toona räägiti Kraasna eestlaste päritolu kohta:

“Keisrinna Katariina II, kes kavatses Opotška kubermangulinnaks muuta ja laskis siin mitmeidki ehitusi teha, viis osa kodanikke nende kahju heakstegemiseks 30 versta linnast endisesse Kraasna linna ja kindlusesse, kinkis neile palju maad, viis lähikonnas asuvad vene talupojad samuti alevisse ja andis nende maa järkhaaval ärakaranud eestlastele, kes nüüd kroonutalupoegadena kirja pandi.” (KK I 512). Lugu ise on vist ainulaadne. Kindel on see, et Katariina II ajal oli Opotška aastatel 1772–1776 Pihkva kubermangu keskuseks ning kraasnalased pidasid end sissetooduteks või sisserännanuteks (KK I 540; Kallas 1903: 46, vrd lk 48).

A. J. Brandt vastas Kraasna eestlaste olemasolu kohta jaatavalt alles pärast Fr. R. Kreutzwaldi poolt 14. IV ja 20. V 1849 vahemikus saadetud kirja, kus oli öeldud: “Seejärel kui Teie mulle kirjutasite, et Kraasnas pidavat mõningaid [eestlasi] olema, uurisin... ” (KK I 511). See kiri pole paraku säilinud (KK I 513). Seepärast pole teada, kas seal oli mainitud, kust Fr. R. Kreutzwald vastava info oli saanud. Tema kirjast P. Koeppenile 10. V 1849 selgub, et ta teadis umbmääraselt kraasnalaste olemasolust juba sellal: “Eestlaste külana on mulle nimetatud Kraasna küla, 20 versta siinpool Opotškat” (KK I 447).

Järgmise kirjaga (19.VII) saatis A. J. Brandt Fr. R. Kreutzwaldile ametlikud arvandmed mõisnike Plöhni, Labinachti ja Paltšikova valduste üheksa küla kohta 177 eestlasega (tabel 4; F 63 M 6:3, 3/5). Need on tegelikult samad andmed, mis Opotška maaispravnik saatis Pihkva tsiviilkuberneri palvel otse Peterburi

Teaduste Akadeemia kantseleisse, kust nad edastati ka Fr. R. Kreutzwaldile (KK I 533, 534). Pole teada, millest ametlikus nimistus eestlaste registreerimisel lähtuti. Arvud on üldiselt võrreldavad O. Kallase (1903: 17–18) poolt esitatud üle 40 aasta hilisemate andmetega eesti keele valdajate kohta, mistõttu tegu võibki olla kas keelt kõnelevate inimeste või venelastest erinevate isikute umbkaudse arvuga.

A. J. Brandt lisas, et ametlikus teadeandes puudub palju kroonukülasid, kus elab eestlasi, mistõttu nende koguarv peaks olema loendatust 2–3 korda suurem (KK I 515). Ta nentis, et täpseid andmeid on võimatu saada, sest maakonnavalitsus on lõhenenud omavahel vaenujalal seisvateks era- ja kroonumaade osadeks ning "talupojad oma sugu salgavad, osalt rumalusest, osalt autundest, sest nad tahavad venelased olla ning häbenevad oma päritolu, kuna nende ümber on vene külad." Maakonnaarst väitis õigesti, et täpse aruande saaks koostada vaid eesti keele valdaja, kes kõik ümbruskonna külad läbi käiks. Võrreldes hilisemate O. Kallase andmetega (1903: kaart) selgub, et tõepoolest on rohkesti külasid, mis asuvad A. J. Brandti nimetatutest ida või lõuna pool, jäänud mainimata.

Järgmises kirjas (15.IX) soovitas A. J. Brandt Fr. R. Kreutzwaldil pöörduda oma tuttava poole asjaolude lähemaks uurimiseks Kraasna ümbruse Velja kogukonna kroonutalupoegade hulgas. Samas kirjas edastas ta huvipakkuvat teavet ühelt Kraasna preestrilt. Nimelt esinenud seal veel üsna hiljuti mitmesuguseid nn paganlikke kombeid. Näiteks olevat ohverdatud "ühele kurjale vaimule, kelle elupaik pidi olema ühe puu sees, ja tantsisid selle puu ümber", inimesed kartnud oma nõidu ning oma lapsi jätsid nad võimalikult kauemaks ajaks ristimata. Veel põletavat nad jaanipäeval tõrvatünne ja rääkivat omavahel eesti keeles. Info vahendamise ajaks olevat asjad siiski juba teisiti, sest kraasnalased olevat üha rohkem venestumas. O. Kallas (1903: 75–76) kinnitas, et kraasnalased ohverdasid ka eraldikasvavatele suurtele puudele, ent kas ja millisele vaimolendile, seda pole teada. Õigeusuvaimuliku ja tollal juba ka enamiku kohalike meelest oli see mõistagi kurivaim (vrd Kallas 1903: 69). XIX sajandi lõpu teateil oli jaanitulekomme Kraasnamaal üsna mandunud, piirdudes rohukõrtest ja oksakestest süüdatud pisikese lõkkega üksnes

koduõues (Kallas 1903: 93). Tõrvatünnide põletamise teade on usutav, sest ka Setumaal olevat vanasti jaaniõhtul (1928. aasta andmete põhjal) põletatud ridva otsa asetatud tõrvanõusid (Hiiemäe 1985: 62, 151).

Tabel 4. Eestlaste arv Opotška maakonnas 1849. ja 1895. aastal.

Külad	1849. aastal		1895. aastal		
	Talusid	Eestlasi	Talusid	Elanikke	Eesti keele valdajaid
Griškovo	2	11	10	79	–
Melovo	2	9	15	107	–
Spirovo	3	18	9	51	2
Tšernetsovo	1	19	7	33	2
Ivantsovo	4	30	11	59	12
Tšastnikovo	2	12	3	21	–
Šutovo	2	12	10	78	12
Baraškovo	2	15	6	67	21
Mõza	8	51	23	161	37
Kokku	26	177	94	656	85

Kõigele muule lisaks õnnestus A. J. Brandtil hankida ka neli rahvalaulu, võimalik, et kõik kogutud ühe daami vahendusel kellegi eidekese suust, ning peale selle veel kahe laulumeloodia noodistused (vt KK I 518–521; KM EKLA F 63, M 6: 3 4/9, 5/12, 6/15).

Kroonukülade talupoegadest õnnestus A. J. Brandtil (24. III 1850) leida vaid Tšuhhonštšino-Sorokinost (eesti *Tammõ*) 8 eestlast, kes valdasid veidi eesti keelt, sest nende eestlasest vanaema olevat ühest naaberkülast sinna mehele saanud – sellest ajast kandvatki küla ka lisanime Tšuhhonštšino (vrd vn *čuhna* ‘eestlane’). Siin on tegemist ilmse rahvapärimusega, sest tegu oli eesti külaga juba vanast ajast peale (Kallas 1903: 34).

Peale Kraasna vaimuliku pöördus A. J. Brandt teistegi vaimulike poole, saamaks teateid eestlaste olemasolu kohta kroonumõisates, kuid noodki kinnitasid, et ainult “tolle maanurga eravaldustes olevat eestlasi, keda aadlikud kui põgenikke olevat

vastu võtnud ja kes aja jooksul olevat rohkenenud, osalt uute ärakaranute kaudu. Talupoegadelt enestelt ei saa selle kohta midagi kätte, nad eitavad kangekaelselt oma päritolu teadmist". (KK I 521–522) Ka üks meile nime poolest tundmatu domeeniametnik kinnitas Fr. R. Kreutzwaldile, et peale mainitud küla teistes kroonumõisates eestlasi ei leidu (KK I 489).

Augustis 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald kahe kirjaga Pihkva katastrikomisjoni ülema Robert Friedrich von Jürgenssoni poole, et see laseks oma eesti keelt oskavatel ametnikel vajalikke andmeid hankida. Kuid vastus jäi saamata ning ülem oli lasknud oma venna kaudu Fr. R. Kreutzwaldile öelda, et "ta oma alamatelt saavat säherdust asjatoimetust nõuda üksnes kui heategu, siis võivat asi kergesti pikale venida". Seepärast palus Fr. R. Kreutzwald 16. IX kirjas P. Koeppenile, et too ergutaks katastrikomisjoni vanima liikmena asjade käiku (KK I 465). Väga võimalik, et akadeemik tegigi seda, nii et R. Fr. Jürgensonni kiri kannab daatumit 4. XI 1849, sisaldades Pihkva katastrikomisjoni ametniku August Mölleri teavet Kraasna eestlaste kohta.

Ka A. Mölleri (KK I 539–541) andmeil leiduvat eestlasi kroonuküladest vaid Sorokinos, mida talupojad kutsuvat Tšuhonnštšino-Sorokinoks. Seal elavat seitsmes peres ühtekokku 28 isikut, neist eestlasi neljas peres 21 hinge (sh andmete hankimise ajaks olevat neli neist surnud). Lisatagu, et XIX sajandi lõpuks oli nimetatud küla juba täiesti venestunud (Kallas 1903: 34).

A. Mölleri andmeil olevat eestlasi elanud Paltšikovide eramõisa kaheksas külas (Baraškovo, Ivantsovo, Morozovo, Mõza, Seipolovo, Štšiglitsõ, Šutovo, Tšastilkovo), ühtekokku 84 revisjonihinge, kes "oma eesti eluviisist rohkem on alal hoidnud kui kroonutalupojad, muuseas muldpõrandad elumajades ja eesti meeste ihukatted". Nimetatud küladest elanud Baraškovo küla kahes talus 16 ja Seipolovo kolmes talus 20 eestlast. Pool sajandit hiljem O. Kallase kogutud andmetel elas A. Mölleri mainitud küladest eestlasi veel Mõzas (37 kõnelejat), Baraškovos (20), Ivantsovos (12), Šutovos (eesti *Sülätüvä*; 12), Seipolovos (7) ja Tšastilkovos (2). Erinevalt varem esitatud ametlikust nimekirjast puudusid A. Mölleri loetelus Spirovo (2 eestlast), Tšernetsovo (2), Griškovo ja Melovo (O. Kallasel *Mihhova*). Kahes viimati

mainitud külas elas O. Kallase teatel eestlasi veel poolsada aastat hiljemgi.

Esmakordselt leidusid A. Mölleri nimistus Morozovo, Seipolovo ja Štšiglitsõ küla. Viimane asus tegelikult Pihkva järve kagukaldal. Štšiglitsõ mõisasse olevat Paltšikovid toonud Kraasna kandist abieluealisi neidusid, samuti anti sealt Kraasna küladesse setu neide mehele (1903: 8–9, 36, 46). Seda tuleb lugeda ilmselt üheks teguriks, mis võis Kraasna eestlaste keeles tugevdada idasetu keelejooni. Kas Štšiglitsõ setud olid põlised või toodud Paltšikovile kuulunud Koolina mõisast, pole teada (Setomaa 2009: 282). Morozovo on O. Kallase andmeil Paltšikovidele kuulunud mõis, mille endises keskuses eestlasi toona enam ei elanud. Nagu esitatud andmetest selgub, olid Fr. R. Kreutzwaldile esitatud peamiselt need eesti külad, mis olid ka hilisematel andmetel elujõulisemad.

A. Möller vahendas mitmesugust huvitavat teavet kraasnalaste kohta. Tema andmetel Sorokino rahva “eluviis, elumaja, ihukatted, toit, kombed, puugid, keel ja religioon on samad kui kohalikkudel elanikkudel [st venelastel] ja nende põlvnemine eestlastest annab vahel üksnes vene keele eriline dialekt, mis näikse kuuluvat eesti keele juurde [!]”. (KK I 540) See teade osutab Sorokino küla kultuuri selgele kultuurilisele nivelleerumisele.

Huvi pakub info ühe Sorokinos elanud 90-aastase rauga suust. Viimane oli kuulnud, et ta eestlastest esivanemad olid Kraasna kanti sisse rännanud. Nad olevat hiljem Katariina II ajal “rahutuste ja sõdade tagajärjel” lääne poole põgenenud ning pärast rahuliku aja saabumist valitsuse üleskutsel taas Kraasna ümbrusse asunud. Rauk olevat oma keelt ise veel varases nooruses rääkinud. Setusid ta “esivanemate kaasjärglasteks”, ei tunnistanud, kuigi nentis mõnetist keelesarnasust. Informandi lapsepõlves kandnud ta ema samasuguseid rõivaid nagu setu naised hiljemgi. Vanake mainis oma jutus “pikki kitsaid, peast ligemale kandadeni ulatuvaid linaseid rätikuid, линики nimetatud, harilikkude käterättide sarnased; kõrvades kandis ta suuri kõrvarõngaid pikalt allarippuvate kõrvaripatsitega, kaela ümber nööre mitmel viisil vormitud hõbeehetega, aga ei midagi rinnal särgi all”. Mehed olevat vene kombed omaks võtnud naistest kiiremi-

ni. Ka O. Kallase (1903: 28–29) teatel oli toonane rahvariie XIX sajandi keskpaigaks juba kadunud; linikute ja ehete kohta peale sõle ta lähemaid teateid ei saanud, kuigi *linik*-sõna oli O. Kallase ajal veel tuntud. Muide, setu abielunaised kandsid linikut kuni XX sajandi alguseni. Setudele oli iseloomulik ka rohkete hõbeehete kandmine (Kaarma, Voolma 1981: 40, 110). Ent suurtel ripatsitega kõrvarõngastel pole vist setu materjalides analoogiat. A. Mölleri vestluskaaslane teadis lisada, et ta esivanemad olnud teoorjuses Svjatogorski kloostri juures, kus naisterahvad pidanud vilja ja tangu jahvatama, kuid meesterahvaste töid ta enam ei mäletanud (KK I 540–541). Rauga andmed on huvipakkuvaks täienduseks kraasnalaste etnograafiale ja ajaloole.

Ühelt meile nime poolest tundmata domeeniametnikult sai Fr. R. Kreutzwald huvipakkuva teate, et Kraasna kandis leiduvat ka üksikuid eesti keelt valdavaid venelasi, kes kasutavat omavahel kõneldes seda ülemuste juures, et nood jutust aru ei saaks. Nad olevat õppinud eesti keelt rääkima harjuskitena Eesti- ja Liivimaal rännates (KK I 489).

Andmete edastamisel tegi Fr. R. Kreutzwald kokkuvõtte, mille kohaselt Opotškamaal elas eratalupoegade seas 223 ja kroonutalupoegade (Sorokino) hulgas 51 eestlast. Pole läbipaistev, kust pärineb eratalupoegade koguarv 223, sest ametlikule arvule 177 (vt tabel 1) saaks kindlalt liita vaid Seipolovo 20 eestlast. Tuleks oletada, et Fr. R. Kreutzwald on ülejäänud 26 eestlase hulka arvanud Morozovo, Seipolovo ja Štšiglitsõ eestlased. Fr. R. Kreutzwald oletas, et kuna A. Möller leidis eestlasi vaid ühest kroonukülast, ent A. Brandti järgi pidi neid leiduma üsna laialdasel maa-alal, siis pidas ta kraasnalaste ligikaudseks arvuks 500 (KK I 543). P. Koeppen ei aktsepteerinud lisatõenduseta seda arvu (KK I 475). Muide, pool sajandit hiljem hindas O. Kallas (1903: 18, 32–35) kraasnalaste üldarvuks päritolu järgi (“Eesti verd”) 1977 hinge 32 külas ja eesti keele kõnelejate arvuks 96 inimest 12 külas.

Rahvalaulude põhjal järeldas Fr. R. Kreutzwald, et Kraasna kõnepruugi puhul on tegu nn Tartu dialektiga, täheldades, et *ema* asemel hääldatakse *imä*, sõnaalgulise *e* ette lisatakse *j* (nt *jellakene* sõna *ellakene* asemel) ning inessiivi lõpus esineb *h* (KK I

543–544). See on esimene üldistav tähelepanek kraasnalaste keelepruugi kohta.

Milles seisnevad Fr. R. Kreutzwaldi teened Kraasna maarahva uurimisel? Kõigepealt oli ta esimene, kes tõi nad A. J. Brandti abiga Eesti teadusavalikkuse ette. Saadi nimepidi teada osa külasid, milles elas eestlasi ning kui palju neid eestlasi võis olla. Tähtsad on talletatud killud usundi, rõivaste ja ajaloo kohta. Esmakordselt pandi kirja rahvalaule, veidi hiljem avaldas need juba eespool mainitud A. H. Neus oma kogumikus "Ehstnische Volkslieder". See oli esimene ja ainuke kord enne O. Kallast, kui midagi Kraasna-ainelist jõudis trükki. Vaatamata sellele, et laulusõnad olid kirja pandud vigaselt, olid nad esimesteks näideteks Kraasna keelepruugi kohta. Muide, juba O. Kallas oli see, kes järeldas käsikirjaliste laulukogudega ja H. Neusi raamatuga tutvudes, et "KREUTZWALD'il, H. NEUS'il ja vistist ka selleaegsel "Õpetatud Eesti Seltsil" oli siis teada, et Kraasna ümbruskonnas Eesti väljarändajaid elab ja et nad vanu laulusidgi alal on hoidnud" (Kallas 1903: 9, 10). Vahepeal oli Fr. R. Kreutzwaldi panus teaduseilmas millegipärast jäänud tähelepanuta.

Ostrovi maarahvas

P. Koeppen saatis oma esimese kirjaga (13. III 1849) Fr. R. Kreutzwaldile koopia Pihkvamaa tsiviilkuberneri poolt Peterburi Teaduste Akadeemiale saadetud nimekirjast mitteõigeusklike elanike kohta Pihkva kubermangus. Nimekirjas oli Pihkva maakonna 10 külas loendatud ainult 64 luteri usku eestlast ja Ostrovi maakonna 27 külas 458 õigeusku lätlast, setudest polnud kirjas poolt sõnagi (vt KM EKLA F 63, M 6: 8, L 1/3). Sedavõrd väike arv ja Ostrovimaa elanike lätlasteks pidamine tekitas akadeemikus nõutust, mis sundiski teda Fr. R. Kreutzwaldilt abi paluma (KK I 441–442). Viimane pöördus selle kirja peale 22. III 1849 Ostrovi maakonna Gora mõisa omaniku M. Rinki poole, kellelt ta aga paraku oma küsimustele ammendavat vastust ei saanud (KK I 503 jj). Igatahes oli Fr. R. Kreutzwaldile juba hiljemalt 1848. aastal, s.o enne P. Koeppeni abiliseks hakkamist, teada, et Ostrovi maakonnas leidub eesti külasid (Kreutzwald 1953: 108).

Lisatagu, et Pihkvamaa kohalikud ametnikud ei suutnudki sageli eestlasi lätlastest eristada (Vostokov 1886: 820).

A. J. Brandt teatas oma kirjas 19. VII 1849 Fr. R. Kreutzwaldi asjaomase mainingu peale, et Ostrovi maakonnas leidub eestlasi parun Vietinghoffi mõisates Retšenos ja Perevozis, neist viimane asus Põtalovost 25 km ida poole. Kas see teade on õige, pole teada. Jaataval juhul pakuks huvi, mis ajast need andmed pärinevad.

Sügisel sai Fr. R. Kreutzwald Pihkva katastrikomisjoni ülema R. v. Jürgensonni vahendusel sama komisjoni ametnikult agronoom Ernst Trautvetterilt andmeid Ostrovi maakonna teise kandi läänemeresoome ("soome suguharust") rahva kohta. Trautvetter esitas nimekirja 18 küla kohta 191 revisjonihingega (üldse 374 elanikku) Turovetsi valla Djakonovo kogukonnas, mis asub Võborist 15 versta kaugusel kirdes. Kõnealuse rahvakillu keele kohta märgiti, et sellest on "eestlastel enestelgi raske aru saada, kuigi neil võivad olla samad tüvisõnad; nende idioomi pole muuseas segunenud vene sõnu. Nad kõnelevad seda ainult siis, kui nad omavahel on, võõraste juuresolekul häbenevad nad seda ja räägivad vene keelt, mis neil pealegi kõigil on soravalt suus". Nende mittevene haabitus olevat veel äratuntav (hõre habe, linakarva juuksed jne), sest segaabielud venelastega olevat harvad, kuid rõivastus ja kombed on venepärased. Liiati on nad vene õigeusku. Enda jutu järgi põlvnevat sealne rahvas ühest saja aasta eest sisse rännanud paarist ning olevat ammusest ajast vabad talupojad, nende maariba minevat läbi vene mõisnike maade keskelt (KK I 541–543).

Kellest võiks juttu olla juhul, kui eestlasi ja lätlasi pole segamini aetud? Tõenäoliselt on Turovetsi rahvakild sama, keda kirjeldas pärastpoole Sindi mõisas elanud major Karl Moritz von Brömsen (1819: 124) oma Venemaa geograafia käsiraamatus, mainides Võborisse viiva tee ääres asuvaid õigeusklikke eestlasi, kes rääkinud Võru-Rõuge kandi uususega sarnast keelt. Sama hästi võis see muidugi olla ka setu keel. Eestlased olevat pärimuse järgi sinna 250 aasta eest sõjavangidena elama asutatud. Ka E. Trautvetteri andmed (venepärane kultuur, vene laenudega) osutavad ostrovlaste pikemale viibimisele venelaste keskel, sa-

mas pole välistatud, et nad olid osaliselt venestunud juba enne ümberasumist.

Fr. R. Kreutzwaldi andmetest hilisemaid teateid Ostrovi maakonna vanade eesti asulate kohta paraku pole. O. Kallase asjakohase järelpärimise peale teatati Pihkva kubermangu statistikakomiteest, et seal ei leidu enne XIX sajandi algust eestlastest sisserännanuid. Ent see ei tõesta midagi, sest samale komiteele polnud teada ka Kraasna maarahva olemasolu (Kallas 1903: 5, 9). Samuti mainis J. Vostokov (1886: 815), et esimene kord teatasid ametivõimud talle lakooniliselt, et eestlasi Ostrovi maakonnas pole, kuid teistkordse küsimise peale selgus, et neid on seal siiski omajagu mitmes paigas (käesoleva teema jaoks oleks oluline teada, mis ajast).

Nii K. M. v. Brömseni kui ka Fr. R. Kreutzwaldi andmed on väärtuslikud, sest nad osutavad selgesti lisaks Kraasna maarahvale vähemalt ühe teisegi lõunaeestlaste rahvakillu varasemale sisserändamisele Pihkvamaale. Nagu Fr. R. Kreutzwald (1848: 47, 1953: 108) mainis, leidunud suuri eesti külasid ka Ostrovi maakonnast tunduvalt ida pool, isegi Novgorodi kubermangus.

Lutsi maarahvas

Lutsi maarahvaks nimetatakse tänaseks hääbunud lõunaeestlaste rühma Ida-Lätis Latgales Ludza linna ümbruskonnas. Pole päris selge, kas lutsid olid autohtoonsed või Ludza kanti XVII sajandil või XVIII sajandi alguses Ida-Võrumaalt välja rännanud rahvakild (vt Vaba 2011: 207–208). Esmakordselt kirjutas lutsidest lühidalt A. J. Brandt 1845. aastal ajakirjas Inland, mainides, et toonase administratiivjaotuse järgi Vitsebski kubermangu Mērdzene (Mihhailova) ja Briģi (Janovoli) kroonumõisas leiduvat umbes 3000 eestlast, osaliselt katoliiklased, osaliselt õigeusklikud, kes on säilitanud eesti keele ja rahvarõivad (Brandt 1845 I 447).

Fr. R. Kreutzwald kirjutas 10. V 1849 lutside kohta P. Koeppenile esialgu vaid A. Brandti kirjutisele toetudes (KK I 447), ent peaaegu kuu aega varem (5. IV 1849) oli ta A. J. Brandti poole pöördunud pooltosina asjaliku küsimusega: 1) kas Lutsi eestlastel on rahvapärimusi?; 2) kas nad nimetavad Liivimaad

Rootsimaaks?; 3) kas neil esineb eestipäraseid kohanimesid?; 4) kas nende piirid ühtivad venelaste või lätlaste aladega?; 5) kas piiridel esineb rahva segunemist?; 6) kas leidub omapära pulma-, maarjapäeva-, jõulu- ja jaanipäevakommetes, nt kas jaaniõhtul süüdatakse tõrvatünn põlema või laotatakse jõulupühade ajal põrandale õlgi?; 7) kuipalju eestlastest kuulub katoliku ja kuipalju õigeusu kiriku alla? Lisaks palus Fr. R. Kreutzwald saata paar rahvalaulu (KK I 509–510). A. J. Brandt lubas teavet nõutada oma tuttavatelt, sest ta ise oli Lutsimaalt juba kolm aastat varem lahkunud (KK I 511). Kahjuks jäi see teave inimeste hoolimatuse tõttu saamata: “Paraku ei lähe täide mulle antud tõotused Lutsimaa eestlaste kohta käivate sõnumite asjas – see on hirmus, kui vastutulematud ja ükskõiksed on need härrad maajunkrud kõiges, mis puutub teadusesse.” (KK I 517).

Vahepeal oli Fr. R. Kreutzwald saanud P. Koeppeni kaudu andmeid Vitsebski kubermangu valitsusest, kust teatati, et Lutsi maakonnas elab 581 katoliiklikku usku eestlast, kuid Riigidomeenide palati andmeil olevat neid Lutsimaal veel paarsada inimest rohkemgi (KK I 449). Kuna A. J. Brandti artiklis oli lutside arv viis korda suurem ametlikest andmetest, siis pöördus Fr. R. Kreutzwald taas tema poole sooviga nõutada võrdlemiseks Lutsimaa külade loend koos elanike täpse arvuga, või, kui see peaks ebaõnnestuma, vähemalt soovitada talle kedagi, kes võiks palve täita (KK I 513). A. J. Brandt osutas Ludza apteekrile Jakob Arensile. Kas Fr. R. Kreutzwald tolle poole pöördus, pole teada. A. J. Brandt pidas enda esitatud lutside koguarvu õigemaks, seda põhjendas ta “kui asja oma silmaga näinud mees” külade suure arvuga ja nende all oleva maa-ala mõõtmetega (KK I 515). 3000 eestlasest teatas Fr. R. Kreutzwaldile ka keegi mõisnik Koppe (KK I 557), kuid pole välistatud, et too oli rahvaarvu võtnud Inlandist.

11. XI 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald mõisnikkonna peamehe Nikolai v. Paulini poole sooviga saada teada, kas eestlasi leidub Lutsi maakonnas peale Mihhailova ja Janovoli kroonumõisa ka eramõisates ning Rēzekne (Režitsa) maakonnas (KK I 555). Kahjuks ei õnnestunud tal täpsemaid andmeid saada, sest N. v. Paulini väitel olevat elanike segunemise tõttu keeruline teha vahet eestlaste ja lätlaste (õigemini latgalite) vahel. Eestlasi

leiduvat ka mitmes eramõisas, aga nagu kirjutas N. v. Paulin, "segunemise tõttu siin elavate lätlastega on omaks võtnud nende pruugid, kombed, jah, isegi religiooni, katoliku usu. On aga veel üksikuid, mitte enam terveid külasid täitvaid eestlaste perekondi; külanimed on läti päritolu; perekonnad, kes end puhtamana hoidnud, räägivad veel praegugi omavahel eesti keelt." (KK I 556, vrd IV 377). N. v. Paulin lubas kasutada oma koduarsti Ernst Vogeli abi rahvaarvu täpsustamisel, kuid kahjuks ei olevat see andnud tulemusi, sest umbusklikuks muutunud inimesed keeldunud igasuguseid seletusi jagamast, kartes, et nad viiakse tagasi nende esiisade maale (KK I 559–560).

Kokkuvõtteks lutsi uuringute kohta tuleb nentida, et Fr. R. Kreutzwald oli ajaliselt teine, kes tundis teaduslikku huvi lutside vastu. Jõupingutustele vaatamata ei õnnestunud tal nende kohta arvandmeid saada. Oluline on siinpuhul P. Koeppeni taotlusel kubermanguvalitsusest saadud ametlik lutside arv (581), mis on üsna lähedane koguduseliikmete arvule (601) 1857. aastal ega erine oluliselt Venemaa esimese rahvaloenduse andmetest (704). Lisaks elas Rēzekne maakonnas 16 ja Daugavpilsi kandis 44 eestlast (Vaba 1997: 34). Õigupoolest pole teada, kas 1857. aasta andmetes kajastuvad ainult kahes eespool mainitud kroonumõisas elavad eestlased, või samuti Pilda (Pylda) ja Nirza valla, samuti ehk mõningal määral ka Dricēni ja Ezernieki valla rahvas (vt Vaba 1997: 33). Lisame siia, et XIX sajandi lõpul hindas O. Kallas Lutsimaal eesti päritolu inimeste koguarvuks 4387, keelevaldajate arv nende hulgas oli siiski suhteliselt väike. O. Kallas esitas hinnanguliselt lutside arvuks 800 (Kallas 1894: 13–17).[4] See on muide poole väiksem eesti keelemehe Paulopriit Voolaise, kuid neli korda suurem soome keelemehe Heikki Ojansuu pakutud rahvaarvust XX sajandi algusveerandi kohta (Mela 2007: 28). Erinevused on tingitud sellest, et kõigi uurijate esitatud rahvaarv põhineb subjektiivsel hindamisel, mitte loendamisel, samuti sõltub see lutsideks pidamise kriteeriumide erinevustest.

[4] Eksitav on Marjo Mela (2007: 28) poolt esitatud ligikaudne arv 8000.

Koiva maarahvas

Koiva maarahvas ehk leivud on tänaseks hääbunud autohtoonne lõunaeestlaste rühm Kirde-Lätis Koiva jõe (lt *Gauja*, sks *Aa*) ääres tänapäeva Gulbene ja Alūkne krais. Leivudest on esimesena kirjutanud ja neid eestlasteks pidanud kodu-uurija ja literaat August Wilhelm Hupel (1782: 212–213). Ta piiritles leivude ala, kuid üksnes osaliselt, nimelt selle põhja- ja idaosa (Niilus 1935: 367). A. W. Hupel hindas leivude arvu paarile tuhandele.

Järgmisena käsitles leivusid ajaloohuviline Harald L. O. v. von Brackel (1841: 375–377). Tema andmeil elanud see rahvakild osaliselt kuni 16 taluga külades, osaliselt ja isegi sagedamini väikestes 3–4 taluga külades, kuid kõige meelsamini hajataludes.[5] Küladest vaatles ta lähemalt 3–4 talust koosnevat Liivet (lt *Līves*, sks *Liewe*), kus läti asulatest eraldatuna olevat külarahvas kandnud veel omapärast rahvarõivast. Kirjutise autor kõhkles, kas leivude puhul on tegemist eestlaste või liivlastega.

Kolmandana on andmeid leivude kohta kogunud soome keeleteadlane Andreas Johan Sjögren (1846). Ta kirjutas nende kohta esimese põhjalikuma uurimuse, mis põhines keelt mitteoskavate isikute poolt kogutud keelenäidetel. Seepärast oli Fr. R. Kreutzwald kirjas A. H. Neusile oma väljendustes tema kohta üsna sapine (vt KK II 90). Juba A. J. Sjögren pidas Koiva-äärset rahvast autohtoonseteks eestlasteks, kel võis olla kontakte ka liivlastega. A. J. Sjögreni kogutud andmetel leidus leivusid Ilsnä (lt *Ilzene*, sks Ilsen), Mäemõiža (lt *Kalnamuiža*, mõlemas kokku 1480) ja Alamõiža (lt *Lejasmuiža*, *Lejasciems*; sks *Aahof*) mõisas (1050), seega ühtekokku veidi üle 2500 isiku. Küladest olid nimeliselt kõne all Seivadži (lt *Siveci*, sks *Siwez*), Paikna (lt *Paiķeni*, sks *Paiken*), Tsangu (lt *Čonkas*, sks *Tschonka*) ja Ķelles (Sjögren 1846: 9, 69).

P. Koeppen saatis A. J. Sjögreni artikli tõmmise Fr. R. Kreutzwaldile, paludes temalt arvamust selle kirjutise, samuti A.

---

[5] Külade väiksust mainib ka Nigol 1955: 147. Leivus oli ka suuri külasid, nagu Paikna (Ilsnä mõisa alal), kus 1850. aasta hingerevisjoni päevil elas 135 inimest, 1920. aastatel hinnanguliselt 80 (LVVA F 199, N 1, S 159: L 201p–207; Voolaine 1927: 164). Muide, Leivumaa külasid nimetatakse revisjonides taludeks (sks *Gesinde*).

W. Hupeli teate kohta. Kirjavastuses (21. X 1849) möönis Fr. R. Kreutzwald, et A. W. Hupeli sõnum on usaldusväärne ning A. J. Sjögreni artikli keelenäited (tõsi küll, vigased) viitavad veenvalt eesti keelele. Fr. R. Kreutzwald oli kunagi varem juhtumisi kuulnud Bormaņi mõisa pärishärralt ja Aluliina (lt *Alūksne*, sks *Marienburg*) mõisate ülemvalitsejalt Alexander v. Glasenappilt, et seal kandis olevat üksikuid eestlaste perekondi, kes "lätlastest valjult lahus elavad ega heida viimastega iial segaabielusse". (KK I 468).

1849. aasta novembri alguses pöördus P. Koeppen taas Fr. R. Kreutzwaldi poole palvega hankida talle lisaandmeid leivude kohta. 11. novembril kirjutas too Aluliina abikiriku pastorile Gustav Christian Kupfferile kirja mitme küsimusega: 1) mitu mittelätlast (mehed ja naised eraldi) leidub Seltnä (lt *Zeltiņi*, sks *Seltinghof*) kihelkonna Mäemõiža ja Ilsnä mõisas?; 2) kas nad elavad külades või eraldi asuvates taludes?; 3) kas neil on lätlastest erinevaid pulma-, jaanipäeva- ja jõulukombeid?; 4) kas kirikuraamatuis leidub andmeid selle kohta, kaua nad on sealkandis püsinud?; 5) kas esineb suulist pärimust esivanemate saabumise viisi ja koha kohta Lätisse?; 6) kas selliseid mittelätlasi elab ka Aluliina kihelkonnas?; 7) kas sealsed eestlased laulavad pulmades üksnes läti rahvalaule, nagu seda väitis A. J. Sjögren? (KK I 550). Paraku ei saanud Fr. R. Kreutzwald mitmele küsimusele vastust.

G. Chr. Kupffer vastas Fr. R. Kreutzwaldile veel sama aasta 5. detsembril (KK I 551–552). Ta väitis, et eestlaste koguarvu on raske kindlaks teha, sest nende külad on läti omadega segamini ning eestlased on sageli abielus lätlastega (vrd eespool). Järelpärimisel oli G. Chr. Kupffer vist kohalikelt mõisnikelt kuulda saanud, et leivud põlvnevat Eestist ärakaranud pärisorjadest, oma sisserännet nad ei mäletavat ja ka kirikuraamatud seda ei kajasta. Ilsenist pärinevatest eestlastest olevat tekkinud koloониad ka Vitsebski kubermangus [!]. Leivudel polevat omakeelseid laule, vaid nad laulvat läti keeles läti laule, ainult lapsed kasutavat vahel läti laulude laulmisel ka eesti-läti segakeelt. See polnud tõsi, sest leivudel leidus nii omakeelseid regi- kui ka muid laule (Voolaine 1927: 173–174, Niilus 1935: 380–381).

G. Chr. Kupffer oli veendunud, et tegu on eestlaste, mitte liivlastega. Ta nentis, et eestlaste keel "ei paista sugugi puhtast eesti keelest lahku minevat, kui läti keele mõju ja sellega segunemine maha arvata". G. Chr. Kupfferi teatel leidunud ka Aluliina järve lähedases Lāzberģi mõisas eestlasi, kes olnud selleks ajaks juba lätistunud. Muudes allikas pole sealseid eestlasi varem ega hiljem märgitud. Kui teave on tõene, siis nihutab see kunagise eestlastega asustatud ala piirid eespool nimetatud järvest veidi ida poole (vrd Niilus 1935: 369).

Fr. R. Kreutzwald palus 1849. aasta novembris eestlaste kohta teateid ka pastor Theodor D. Weirichilt Koivalinna (lt *Gaujiena*, sks *Adsel*) kihelkonnas, kus A. W. Hupeli andmeil elas palju eestlasi Bormaņi ja teistes mõisates Trapene (sks *Treppenhof*) lähedal. Ent T. D. Weirich oli samal aastal lahkunud Koivaliinast Riiga, mistõttu, nagu selgub Fr. R. Kreutzwaldi kirjast P. Koeppenile (20. I 1850), ei saanud ta pastorilt enam mingit vastust (KK I 485, 563, 564).

25. XI 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald Gulbene (sks *Schwanenburg*) kiriku ja Alamõiža abikiriku pastori Georg G. Schillingi poole nelja küsimusega: 1) kui palju on eestlasi või liivlasi abikiriku piirkonnas?; 2) mille poolest erinevad Liive küla elanike kombed ja rõivastus teiste omadest?; 3) kas "soome rahvasugu" leidub peale Alamõiža ka naabermõisates?; 4) kas rahval on suulisi pärimusi esivanemate sisserännu algkoha ja viisi kohta? (KK I 567).

Pastor vastas talle põhjalikult 11. XII 1849 (KK I 568–570). Samadel põhjustel, nagu kirjutas G. Chr. Kupffer, ei saavat ka Alamõiža kandi eestlaste arvu kindlaks teha. Kõige vähem assimileeritud olevat nad Liives, sest viimane asus Alamõižast ja lähematest küladest üle 10 km kaugusel, jäädes muust maailmast metsade ja Koiva poolt eraldatuks (vt ka KK IV 376). Külas elanud toona veel kolm eidekest, kes läti keelt üldsegi ei osanud. Ent Liiveski olnud segunemine juba alanud, sest priikslaskmisest peale (1819) oli mitu lätlannat külameestega abiellunud. Seepärast ei erinevat G. G. Schillingi väitel ka Liive rahva rõivad ja kombed enam lätlaste omadest.

Oluline leivude asustuse uurimisel on Gulbene pastori esitatud eestlastega asustatud külade loend ja külade liigitamine eest-

laste osakaalu alusel kolme rühma: “Peale mainitud Līvesi küla aga on veel peaaegu kõik külad Leja piirkonnas Koiva jõge ääres ja mõned teisedki külad enam või vähem selle rahvasoo järeltulijatega asustatud, kõige enam leidub eestlasi Ķibasi, Ķilpani, Andriņi ja Majani külas, rohkem lätlastega segatult Salaki, Tīlani, Aļļi, Pauri, Zvārtavi, Salmaņi, Kručki ja Oldermaņi külas, kõige vähem on neid aga Čipatis, Skujeniekis ja Viģubis, kus ainult üksikud vanemad inimesed keelest aru saavad ja seda rääkida oskavad.” Samuti teadvat leivud, et “nende esivanemad iidseist aegadest saadik” seal on alati oma kodupaigas elanud. Väideti, et Liive küla olevat kunagi rajanud üks Mäemõiža asunikke. On täiesti usutav, et muust maailmast eraldi seisev küla on asutatud teistest hiljem. Näib, et rahva päritolu vallas tuleb eristada leivude endi ja nende valitsejate suulisi pärimusi.

Tähelepanu väärib ka pastori järgmine teade. Pihkva kubermangus, kus piirkonna talupojad viinavooris käivad, leiduvat Opotška kandis “kolm küla nende soost elanikkudega, kelle keel nende omaga täiesti ühte minevat ja kes Rootsi-Vene sõja (ilmselt siis Põhjasõja) ajal olevat Mäemõižast sinna põgenenud” [!]. See on juba teine teade, et Pihkvamaale, teisel juhul Opotška ümbrusse on leivusid elama asunud. Pole kindel, kas saab enam kunagi kindlaks teha, kas tegu on leivude väljarändega või on pärimuse aluseks saanud Kraasna maarahvas. Igatahes pole meil andmeid leivude segunemisest kraasnalastega. Ka pole Kraasna murdes märgatud lätipärasusi.

Koivaliina uus pastor Carl L. Heerwagen vastas Fr. R. Kreutzwaldi pärimise peale järgmist: “Läti element on eesti oma käsile võtnud ja järkjärgult pihuks hõõrunud ja endasse neelanud ning seega oma superiteedi säilitanud.” Ta mainis, et umbes veerand Koivaliina mõisa ja üle poole Bormaņi mõisa talurahvast olid algselt eestlased. Vanad inimesed kõnelevat nii eesti kui ka läti keelt, ent noorsugu üksnes viimast (KK I 579).

Fr. R. Kreutzwald oli esimeste seas, kes tundis leivude vastu teaduslikku huvi. Tema poolt kogutu täiendab mõneti andmeid leivude assimilatsiooni ulatuse kohta eri paigus. Tähtis on siinkohal leivudega asustatud külade loend, kuigi see kajastab vaid üsna kitsast piirkonda. Fr. R. Kreutzwald palus leivude kohta

kirja teel teavet neljalt Aluliina kandi kirikuõpetajalt. Saadud andmetega ei jäänud ta ise sugugi rahule (KK II 99).

Leivud olid lätistumas üha kiirenevas tempos. 1911. aastal viibis nende juures soome keeleteadlane Heikki Ojansuu, kes hindas keele valdajate arvuks Ilsnäs 92, Mäemõižas 9, Alsvikis 5, Duuremõižas 9 ja Alamõižas 1. Uurija oli veendunud, et tegelikult pidi leivusid toona olema märksa rohkem (Niilus 1935: 370 järgi). Sealjuures ei olevat leivu keel Ilsnäs enam olnud tavaline kõnekeel, seda kasutatud üksnes kõrtsis ja salakeelena (Virtaranta 1973: 227–228).

Üliõpilane Paulopriit Voolaine (1926: 87) arvestas Koiva maarahvast põlvnemise järgi olevat sama palju kui A. J. Sjögren omal ajal, nimelt Ilsnä ja Alamõiža vallas kummaski 1000 ning Mäemõiža vallas 500 inimese ringis. Ilmselt toetuski P. Voolaine siin A. J. Sjögreni andmetele. Maakeelt mõisteti kõige paremini Ilsnä vallas, kus ligi 25 inimest suutnud kõnelda veel leivu keelt ja umbes 50 inimest saanud sellest aru (Voolaine 1927: 164). Alamõiža vallas mõistnud tollal oma keelt vaevalt pool tosinat ja Mäemõiža vallas veelgi vähem inimest.

Neist küladest, mida mainiti Georg G. Schillingi kirjas, nimetas P. Voolaine vaid Kivat (lt *Kibasi*), Andriņit, Majažit (lt *Majani*) ja Čipatit.[6] P. Voolaine järgi oli leivu keel kõige paremini säilinud Paiknas. Valter Niiluse (1935: 370) andmed 10 aastat hilisemast ajast on aga teised. Ilsnä vallas olnud siis maakeele valdajate arv 131, kuid muude piirkondade kohta olid ta andmed ebamäärased: Mäemõiža vallas olevat leivud täiesti hääbunud, mujal leiduvat vaid üksikuid kõnelejaid. 20 aastat hiljem oli assimilatsioon lõpule jõudmas. 1954. aastal kogesid Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad Salme Nigol ja Karl Kont Leivumaal, et Ilseni kandis enam murret ei räägita ning kogu ümbruskonnas ei teatud enam ühtki peret, kus vähemalt kaks inimest oleksid keelt vallanud (Nigol 1955: 148).

[6] Voolaine (1927: 164) annab Čipati nime lätikeelseks vasteks Lapati. Tegelikult on need kaks eri küla, vt Alamõiža 1850. aasta hingerevisjoni, milles on eraldi kirjas *Tschippat* ja *Lappat* (LVVA F 199, N 1, S 2, L 702p, 723p).

Muud lõunaeestlased

Vitsebski kubermangu valitsuse teates P. Koeppenile märgiti, et peale lutside Lutsi maakonnas elab Dünaburgi maakonnas ligemale 9500 eestlast, seejuures kõik luterlased (KK I 449). Fr. R. Kreutzwald arvas esialgu, et pigem saaks seal olla liivlasi kui eestlasi, kuid ei välistanud ka võimalust, et Poola valitsuse ajal võis sinna eestlasigi sattuda (KK I 455). Hiljem tegi ta õige järelduse, et esitatud andmed on ekslikud, sest Dünaburgi maakonnas pole nõnda suure hulga luterlaste jaoks mitte ainustki luteri usu kirikut (KK I 465–466). Kõigele vaatamata on P. Koeppen oma etnograafilise kaardi lisas eestlaste koguarvuks Vitsebski kubermangus nimetanud võimatu 9936, seda siis koos Dünaburgi maakonna 9355 luterlasega (Koeppen 1852: 29). Sellele jämedale veale on XIX sajandil osutanud esimesena juba G. Manteuffel (1868: 20) ja täpselt sajand hiljem läti uurija A. Jansons (1968: 19).

P. Koeppen märkas Kiievi metropoliit Jevgeni teoses "Pihkva vürstiriigi ajalugu" (1831) kahtlast teavet, mille järgi Piirissaare eestlastega asustatud idaosa pidavat kuuluma Võnnu kihelkonna alla, ning palus Fr. R. Kreutzwaldil asja Võnnu pastori kaudu täpsustada (KK I 476). Pastor Gustav O. Oehrn vastas oma kirjas 9. jaanuarist 1850, et Piirissaare idaosa allub Peterburi kubermangule, mistõttu sinna ei saanud eestlasi asuda, vaid nad elavad saare lääneosas, ning jätkas: "Saare rahvastik on veel praegugi venelaste ja eestlaste segu ning elab kalapüüdmisest ja kauplemisest. Eestlased, kes üldiselt venelastest välispidiselt vähe lahku lähevad, on väga vaeseks jäänud, sest kalapüüdmine pole enam küllalt tulutoov, ning elutsevad Мельница [= Veski] ja Porka külas; nende hingede arv on täpipealt 118 (52 mees- ja 66 naishinge) ja koosneb 16 perekonnast, kes kõik luteri kiriku alla käivad." Venelased elavat *Межи*, *Тони* ja *Желачка*[7] külas (KK I 574). Need külanimed vastavad eestikeelsetele külanimedele *Piiri*, *Tooni* ja *Saare*. Ametlikult eristati Peterburi kubermangule kuuluval osal Piirissaarest (sks *Porka*, vn *Желачек*) 1864. aasta andmeil siiski ainult üht, saarega sama nime kandvat

[7] Need kolm nime on O. Oehrn kirjutanud omastavas käändes.

küla, mille 31 majapidamises elas 191 inimest (SG 1864 XXII: 63). Porka küla asus neist küladest lääne pool ja seal elasid Tartu murret kõnelevad inimesed. 1862. aastal asus osa rahvast maade vee alla jäämise ohu tõttu ümber naaberküladesse (vt Simm 1971: 356).[8]

20. I 1850 kirjas edastas Fr. R. Kreutzwald P. Koeppenile, et Valga läti kihelkonna Sooru mõisas (sks *Soorhof*) elab pastor Emil G. Sokolovski andmeil ligikaudu 400 eestlast (KK I 485–486). Sama aasta hingerevisjoni järgi loendati mõisa 27 talus 550 inimest, kellest ka perekonnanimede osakaalu järgi otsustades võis eestlasi olla umbes 75% (LVVA 199-1-449: L 113, 113p, 144p–145). Tegu oli kahtlemata võru keele kõnelejatega.

Kokkuvõtteks

Fr. R. Kreutzwald akadeemik P. Koeppeni abilisena kasutas lõunaeestlaste kohta andmete saamiseks põhiliselt kirjavahetust. Ta suhtlusvõrku kuulus üks arst, mitu kirikuõpetajat, mõisnikku ja ametnikku. Kellelt need omakorda andmeid kogusid, on selgunud ainult osaliselt. Fr. R. Kreutzwald ise käis kohapeal vaid ühel suhteliselt lühikesel reisil Setumaal.

Fr. R. Kreutzwald üritas kompida lõunaeestlastega asustatud alade ida- ja lõunapiiri. Tal õnnestus saada sealse asustuse kohta nii huvipakkuvaid arvandmeid kui ka juhuslikku laadi etnograafilist ja muud teavet, mida pole teaduskirjanduses paraku veel eriti kasutatud. Teated rahvaarvu kohta olid üldiselt sama puudulikud nagu teistelgi XIX sajandil kogutud statistilistel andmetel. Nimelt pole enamasti selge, mis on rahvuse määramisel olnud aluseks – kas territoorium, geneetiline päritolu, keelekõnelejad, eneseteadvus vm. Sageli on esitatud andmestik vaid hinnangulist laadi.

[8] J. Simm mainis Tooni küla rajamist Porka küla elanike poolt pärast 1862. aastat. See ei vasta tõele, sest O. Oehrni tosin aastat varasemast kirjast selgub, et Tooni oli tollal juba olemas.

Enn Ernits
Eesti Maaülikooli
veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituut
Kreutzwaldi 62
51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

Arhiivimaterjalid

KM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv B-37: 511. Fr. R. Kreutzwald – akadeemik P. Koeppen'ile.

KM EKLA F 63, M 6: 1. Fr. R. Kreutzwaldi kirju.

KM EKLA F 63, M 6: 3. A. Brandt, seitse kirja Fr. R. Kreutzwaldile.

KM EKLA F 63, M 6: 6. Irboska vallavalitsus, kiri Fr. R. Kreutzwaldile.

KM EKLA F 63, M 6: 8. P. Koeppen, neliteist kirja Fr. R. Kreutzwaldile.

LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs F 199, N 1, S 2. Lejas [kroņa] muiža (Aahof), 1811–1882 (http://www.lvva-raduraksti.lv/ru/menu/lv/13/ig/14/ie/5847/book/32373.html; vaadatud 12. II 2012).

LVVA F 199, N 1, S 159. Ilzenes privātmuiža (Ilsen), 1811–1888 (http://www.lvva-raduraksti.lv/de/menu/lv/13/ig/14/ie/5707/book/32193.html; vaadatud 12. II 2012).

LVVA F 199, N 1, S 449. Coru privātmuiža (Sohrhof), 1811–1859 (http://www.lvva-raduraksti.lv/ru/menu/lv/13/ig/14/ie/5623/book/32085.html; vaadatud 12. II 2012).

Kirjandus

Brackel, L. O. v. 1842: Nachtrag zu dem Aufsatze "zur Kenntniss der Alterthümer besonders aus Bronze, die in den Ostsee-Provinzen Russlands aus der Erde gegraben werden".

– *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte der Liv-, Ehst- und Kurlands*. Riga, Leipzig, 341–378.

Brandt, A. 1845: Polnisch-Livland und dessen Bewohner. – *Inland*, 429–433, 449–458.

Brömsen, Karl Moritz v. 1819: *Russland und das russische Reich, ein geographisches Handbuch* 1. Berlin.

Hiiemäe, Mall 1985: *Eesti rahvakalender* 4. Tallinn: Eesti Raamat.

Hupel, August Wilhelm 1782: *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* 3. Riga.

Hurt, Jakob 1904: *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega* 1. Folklore Fellows publications. Northern Series 1, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.

Jansons, A. 1968: Ludzas igauņi. – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 4 (249), 19–28.

Kaarma, Melanie, Aino Voolmaa 1981: *Eesti rahvarõivad.* Tallinn: Eesti Raamat.

Kalkun, Andreas 2011: *Seto laul eesti folkloristika ajaloos: Lisandusi representatsiooniloole.* Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18) (http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/18222/kalkun_andreas.pdf?sequence=1; vaadatud 21.02.2012.)

Kallas, Oskar 1904: *Lutsi maarahvas.* Ylipainos aikakauskirjasta “Suomesta”. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallas, Oskar 1903: *Kraasna maarahvas.* Helsinki: Soome Kirjanduse Selts.

KK = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus* I–VI. Tallinn: Eesti Raamat, 1953–1979.

Koeppen, Peter 1852 = Кеппен, П. *Об этнографической карте Европейской России.* Санкт-Петербург (raamatu taasüllitas Peterburi kirjastus Alfaret 2008. aastal).

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848: Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben. – *Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellsachaft* 2:2, 43–62.

Manteuffel, G. 1868: Polnisch-Livland. *Separatabdruck von aus der Livländischen Gouvernements-Zeitung*, 126–144.

Markus, E[duard] 1938: Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 164–176.

Mela, Marjo 2007: *Läti eestlased: ajalugu, keel ja kultuur*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Nigol, S[alme] 1955: Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–151.

Niilus, V[alter] 1935: Leivu rahvas. – *Eesti Kirjandus* 8, 365–381.

Reissar, Leo 1996: *Setumaa läbi sajandite: Petserimaa*. Kupar.

Setomaa 2009 = *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

SG 1864 = *Санкт-Петербургская губерния: Список населенных мест по сведениям 1862 года*. Обработан редактором И. Вильсоном. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства Внутренних Дел.

Simm, Jaak 1971: Piirissaare nimed. – *Keel ja Kirjandus* 6, 354–357.

Sitzung 1851 = Sitzung der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat am 8. Decbr. 1851. – *Das Inland*, 917–918.

Sjögren, [Andreas Johan] 1850: Zur Ethnographie Livlands. – *Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersburg* $7_{1–2}$, 2–26; 7_{3}, 33–45, N $7_{4–6}$, 49–70.

Vaba, Lembit 1997: *Uurimusi läti-eesti keelesuhtest.* Tallinn, Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

Vaba, Lembit 2011: Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 2010* 50. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 204–246.

Vasiljev 1882 = Василев, И. И. *Опыт статистическо-географического словаря Псковского уезда Псковской губернии*. Псков.

Virtaranta, Pertti 1973: Heikki Ojansuu (1873–1923). – *Sananjalka* 15. Turu: Suomen Kielen Seura, 211–233.
Voolaine, Paulopriit 1926: Lutsi ja Koiva maarahvas. – *Eesti ja Soome üliõpilaskondade hõimualbum. Suomen ja Eestin ylioppilaskuntien heimoalbumi*. Päätoimetaja: Villem Ernits. Tartu, 83–88.
Voolaine, Paulopriit 1927: Koiva maarahvas. – *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks.* Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi kirjastus, 164–174.
Vostokov, Jegor 1886 = Востоков, Егорь. Латыши и Эсты-переселенцы Псковской губернии. – *Христианское чтение* 5/6, 811–845. (http://spbpda.ru/data/1886/0506/1886-0506-07.pdf).

Lühendid

lt – läti
sks – saksa
vn – vene

Enn Ernits: Fr. R. Kreutzwald lõunõeestläisi piire kumpman

Kirotusõn tetäs juttu Fr. R. Kreutzwaldi tegemiisist, ku tä aviť XIX saa-aastaga keskpaigan Peterburgi akadeemikul Peter v. Koeppenil tetäq Vinnemaa Õuruupa-jao rahvidõ kaarti. Fr. R. Kreutzwald koŕaś kiräsaatjidõ abiga statistilist ja muud ainõt lõunõeestläisi, nimelt setodõ, lõunõeesti keelesaari (Kraasna, Ostrovi, Leivu, Lutsi), niisama parhilladsõ Valgamaa Sooru mõisa ja Piirissaarõ õdagujao elänikke kotsilõ. Artiklin seletedäs uuŕmisluku, hinnatas korjamistüü tulõmuisi ja võrrõldas naid tõisi inne ja perän tettüisi uuŕmiisiga. Fr. R. Kreutzwald pruumõ kumpiq lõunõiistläisi elomaiõ hummogu- ja lõunõpiiri.

Tähüssõnaq: setoq, lõunõeestläseq, eesti keelesaarõq, elondus, uskmisõq, andmidõ korjamisõ lugu

Märksõnad: setud, lõunaeestlased, eesti keelesaared, asustus, uskumused, andmete kogumise lugu

Enn Ernits: Friedrich Reinhold Kreutzwald as a collector of data about South Estonians

The paper deals with the activities of Friedrich Reinhold Kreutzwald (the composer of the Estonian epic *Kalevipoeg*), who helped the academician Peter von Koeppen by collecting data for the ethnographical map of the European Russia in the middle of the 19th century. Fr. R. Kreutzwald collected statistical and other data about the South Estonians, namely the Setus, the inhabitants of the South Estonian language enclaves (Krasnogorodskoe and Ostrov in the Pskov province, Leivus and Lutsis in Latvia), the Sooru estate in Estonia, and the western part of Piirissaar in Lake Peipus. He used strong correspondent chains for that. In the paper, the investigation history is described, and the results of the collection are evaluated. The results have been compared with earlier and later investigations on the same topics. Fr. R. Kreutzwald tried to determine the eastern and southern borders of the territories inhabited by the South Estonians.

Keywords: Setus, South Estonians, South Estonian language enclaves, settlement, beliefs, history of data collection.

PÄIVLIK IIN NINK TAIVAS TAKAN. ARTUR ADSONI LUULE TUNNETUSLIK TAGAPÕHI

ÕNNE KEPP

Tänapäeva teadlased on pikka aega vaielnud emotsioonide allika üle. Peamist vastasseisu tekitab küsimus, kas tunded lähtuvad bioloogilisest, geenidega päritud alusest või moodustab neid kultuuriline kontekst. Esimest seisukohta kaitseb kognitiivne psühholoogia, teist väljendavad antropoloogid (Reddy 2001: 3-62). Arutatakse ka emotsionaalse väljenduse kui konkreetse kõneakti tüübi üle. Sellest lähtudes on võimalik analüüsida kirjutatud tekstis avalduva autori tundeväljenduse ja sõna/kujundi seotuse üle. Käesoleva kirjutise teoreetiline lähtepunkt toetub mitmele William M. Reddy seisukohale raamatus "The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions" (2001) ja Jerome McGanni väljaandele "The Poetics of Sensibility. A Revolution in Literary Style" (1998). Et ma käsitlen analüüsimisel emotsioone peamiselt kui kultuurilis-religioosseid konstruktsioone, siis Adsoni luule tunnetusliku tagapõhja puhul olen inspiratsiooni saanud ka Aron Gurevitši teosest "Keskaja inimese maailmapilt" (1992).

Päivä' vinüvä nii halle', Aasta' jooseva' kui tuul. Sissejuhatus

Artur Adsoni (1889-1977) eluloos on kolm seika, mis kujundasid tema hilisema loomingu tunnetuslikku tagapõhja. Ta sündis küll Tartus, kuid kasvas üles emapoolse põlise suguvõsa liikmena Võrumaal, oli ennekõike talulaps, keda meenutab kogu oma edaspidise elu. Eriti tugev on lapsepõlve-tunne ja nooreeamälu, nendest tuleneb pidev tagasivaatamine ja kunagise elu-olu meenutamine luules.

Artur Adson sai oma aja kohta suhteliselt hea hariduse, sealjuures ka tulutoova ameti – maamõõtja. Ta õppis vaatamata tagasi-

hoidlikele tingimustele järjepanu neljas koolis kokku neliteist ja pool aastat, viimasena Pihkva maamõõdukoolis. Sellest keskkonnast on pärit tema suur lugemus ja perfektne keelteoskus. Vaatamata argipäevasele elukutsele tekkis Adsonis huvi kultuuri vastu, mis tõi pärast Eestisse naasemist kaasa tutvumise Tallinna kirjandusringkondadega.

1913. aastal tutvus Adson Marie Underiga ja oli tema salongi sagedane külastaja. Vastastikused tunded õhutasid mõlemat luuletama. Underi esikkogu "Sonetid" (1917) oli inspireeritud Adsonist ja kirjutatud Adsonile. Artur Adsoni debüütraamatu "Henge palango" (1917) aluseks oli aga kiindumus Underi vastu ja oli pühendatud Underile. See, mida ei suutnud varem Underiga lõplikult teha Eduard Vilde ja Ants Laikmaa, tuli orgaaniliselt esile Adsoni tegutsemise kaudu – Adson viis lõpule Underi professionaalseks luuletajaks arenemise protsessi. Eesti luule ei tunne pretsedenti, kus debüütkogud oleksid vastastikku sellisena kujunenud. Ja ka ühiseid jooni ning mõjutusi on neil kahel kogul, nagu edaspidises luuleloominguski. Seetõttu võib kindlasti täheldada teatavat kongeniaalsust mõlema autori mõtlemisviisis ja tekstides.

Artur Adson on kirjutanud 33 algupärast raamatut ja tõlkinud 61 teost, viimastest 54 otseselt teatrile. See on tähelepanu vääriv kogus, et teda kirjanikuna aktsepteerida ja eesti kirjandusloos sügavamalt käsitleda. Adsoni kirjanduslik tegevus jaguneb peamiselt kolme valdkonda: luule, näitekirjandus ja memuaristika, pluss väike vähetuntud osa lastekirjandusena. Lisaks loomingule oli ta veel suur organisaator ja kaasosaline paljudes omaaja ühiskondlik-kultuurilistes üritustes ja sündmustes. Seda näitab ilmekalt mahukas kirjavahetus, eriti Friedebert Tuglasega.

Artur Adsoni ilukirjanduslikku loomingut on vähe uuritud. Esimesed ülevaatlikud käsitlused ilmusid paguluses seoses kirjaniku juubelitega 1959. ja 1969. aastal (autoriteks Raimond Kolk, Asta Willmann, Aleksis Rannit). Loomingu- ja kirjandusloolisest küljest tegi pärast kirjaniku surma viimaseid järeldusi Viktor Kõresaar, kelle pikem ja süvitsi minev artikkel "Artur Adson ja lõuna-eesti keelne luule" ilmus 1977. aastal ajakirjas "Mana". Adsoni sajanda sünniaastapäeva puhul avaldati eesti ajakirjanduses mitmeid kirjutisi Nõukogude ajal keelatud pagu-

laskirjanikust (Hella Keem, Janika Kronberg). Nendest mõjukaim oli Mart Mägeri "Ristiinimese teekond, Artur Adson" 1989. aasta "Loomingus". Siinne kirjutis püüab avada ja süvenenumalt analüüsida Artur Adsoni lüürika tunnetuslikku tagapõhja, võttes keskpunkti kaks Adsonile kui kirjanikule nii iseloomulikku joont – naiseülistuse ja kaduvikuaimuse.

Sa olet minno laulma armastano. Naiseülistus

Kuni rühmituse "Siuru" kujunemiseni ei olnud eesti luules naisele kui armastuse objektile kindlamat tähelepanu pööratud. Lydia Koidula kirjutab Kroonlinnas ajajärgule vajaliku luuletuse "Eesti naine", mis iseloomustab rahvusliku liikumise aegset, aga ka kogu 19. sajandi suhtumist naisesse. "Meelest karsk ja viisist kaine, / Puhas hing sul ihu sees: / Nõnda seisad, eesti naine, / Seniks oma rahva ees! // "Tagane!" nii hüüa ikka / Kihvti-ilu pakkujail' – / Nõrkus üksi peab pikka / Juttu tallalakkujail'! // Jäägu sinu südamesta / Eemal' iga rojataim! / Tahad, Eesti, kaua kesta, / Valvaku sind kaine vaim!" (Koidula 1969: 348)

See on väga erandlik luuletus, kus naisest räägitakse – spetsiaalselt naist lüürikas ei olnud. Kui romantilise armuõhkamisega nõrgemat sugupoolt nimetataksegi, siis kutsutakse teda neiuks, mõrsjaks või kaasaks. Armsamal on mitu poeetilist sünonüümi, neist lilleke ja linnuke sagedasemad. Luulekogudes on tsüklid armastusest, aga mitte naisest. Tunne on tähtis, mitte selle objekt. Esimene konkreetne armastusluule väljund on alles 1920. aastal ilmavalgust näinud kogumik "Ohvrisuits" Gustav Suitsult. Ja seegi on naise-kujutuse poolest palju tagasihoidlikum kui 1917. aasta nelja siurulase luule sensuaalne naine.

Kui võrrelda kolme siurulasest mehe luulenaist, siis Johannes Semperil on ta kogus "Pierrot" (1917) artistlik, maneerne, teesklev, maski kandev naine. Semper väljendab *commedia dell'arte* maskide varjus omaenese tundmusi, mis lahknevad kaaslaste meelamast ja vahenditumast kujutamisviisist. Ta on jahe, irooniline, kõik tema tunded on taltsutatud, sordiini all. Teisalt on Semperil ka linna-naist, kes on kas lõbutüdruk, kokott, nainemollusk, tantsijanna, nümf või mingi muu moraalitu olevus, kel-

le eesmärgiks on tekitada mehes kirge, iha, tiirasust. Semper toob esimesena eesti luulesse pahelise linna pahelise naise.

Henrik Visnapuu räägib kogudes "Amores" (1917) ja "Jumalaga, Ene!" (1918) rohkem armastusest kui naisest, ja kui naine ongi kujutamise keskpunktis, siis tihti kauni loodusega koos. Siin on naine nii ülistusobjekt kui lihaliku armastuse vahend: naine-jumalanna ja naine-hoor on Visnapuu kaks äärmust. Autorile on iseloomulik tugev maskuliinne vaatepunkt, ta ülistab (kehalist) naise armastust, mitte eriti naise väljanägemist.

Naisest lähtuva erootilise detaili esimesi luulesse toojaid on Gustav Suits luuletuses "Valge käsi" raamatus "Tuulemaa" (1913). Ja ka "Siuru"-aegses poeesias kohtab mõnigi kord puhast ja ülendavat *valget naist*: Semperil on mitmes kohas *valge käsi*, Visnapuul luuletused "Valged, valged" ja "Valge naine", kus mõlemates ülistatakse Põhjamaa valget naist.

Artur Adsoni Underist inspireeritud debüütkogu "Henge palango" (1917), mis on kirjutatud meenutusena tagant järele eelmistest suvedest ("Sonetid" sündisid vahetult 1914-1915 suvedel Maardus), on läbivalt *valget* täis ja mitte ainult väliste atribuutide kirjeldamisel, vaid Under on talle tervenisti *valge ime*, see tähendab puhas, ilus, ülev, ülim kui jumalanna, kes on ta endale välja valinud. Marie Underi jumalikustamine, fetišeerimine, on mõnes mõttes tema tõstmine jumalaema staatusse (Neitsi Maria, Maarja, Marie, Mari – nii Adson teda nimetab). Adson näeb kalli naise välimust, eelkõige keha, ja seda kui taeva loomingut, Jumala imet. Nii kirjeldab või loetleb ta mitmeid naiselikke jooni ja detaile (*valge käsi, roosade küüntega sõrmed, valge rind, puhas suuke, keeleke* jne).

Füüsilisest kontaktist põletavat kirge on Adsonil harva, näiteks imetleb ta alasti päevitavat naist, aga üldiselt on tegemist platoonilise armastusega, nagu ikka kõrgema olevuse vastu. Kehalisuse juurde aga kuulub sageli hing – hinge ja keha kooskõla (meenutagem esikkogu pealkirja) on Adsoni lüürika erijooni. Adson ütleb Underi kohta, et ta on olemuselt üks suur ilu-valu, ja see kooslus on ime. Marie Under on püha naine, sakraliseeritud, oma kaanonisse pandud. Adsoni jaoks on ta kaitsepühak, kelle poole palvetada, see tähendab luuletada. Adsoni tunnetust

võiks tinglikult seostada marianismiga, ja see on täiesti uus ja kordumatu nähtus eesti lüürikas.

Niisiis on Adsoni luule- ja maailmapildi keskmes jumalikustatud naine. Muidugi võib siinkohal korrata Sänna-trubaduuri rolli ja paaži kui rüütliõpilase ning naisekummardaja osatähtsust Marie Underi elus ja tema armsama lüürikas, kuid Adsoni elutunnetus ületab kurtuaasse daamiülistuse piirid. Ta ainult ei ülista, ta tunnetab, ja vahendab naist kui Jumala-olendit siinses profaanses maailmas.

Ka väljendusvahendite valikul näitab Adson taas üles endataandamist. Talle on iseloomulik deminutiivsus, teatav pehmendatus, meelitava tähendusega vähendussõna kasutamine Underi välimuse või tema väikeste eluavalduste kirjeldamisel – need on kene-lõpulised sõnad, mis loovad veidi humoorika konteksti ja lapsepärase väljundi. Suur ülistus niinimetatud väikeste (*pro* tavaliste) sõnade abil. Koos murdekeele ja rahvapäraste võrdlustega loob mõni värsirida koomilise efekti ühelt poolt taevani tõusva ülistuse ja teiselt poolt maise kohustuse vahel (näiteks värsirida, et ta peab Underit hoidma kui nelki kõrva taga). Niisuguse stiilikasutusega kinnitab Adson oma väiksust, küündimatust, alandlikkust, pühendumust. Kui Toomas Haug ütleb Tuglase kohta, et "Emma Elisabet Oinas oli naine, kes vastas Friedebert Tuglase väikese armastuse formaadile" (2011: 709), siis jumalikustatud Marie Underi armastuse paistel tundis Adson ennast kübemena tuules teadmata, kuidas nii suurt tundeallikat endasse mahutada. Aga ta pidas sellele suure armastuse formaadile vastu.

Nüüd avalda ma oma armojano
Sull' laulden, laulda või ma omast käest, –
Sa olet minno laulma armastano –
Ma tennä, tennä Sinno kõigest väest! (Adson 1917: 7)

Aigamüüdä lüvväs kellä. Kaduvikuaimus

Artur Adson pani kolmes esimeses luulekogus aastatel 1917-1920 paika kõik oma elu põhipunktid ja tõekspidamised ning

need saatsid tema ja Marie Underi edaspidist loomingulist tegevust mõlema elu lõpuni. See oli Adsoni kiire kujunemise aeg ja kui kahes esimeses raamatus on kesksel kohal naine, siis kolmandaga astub ta täiesti uue sammu. Luulekogus "Roosikrants" (1920) seob Adsonit teiste ajalaulikutega raske aja analüüs ja väljapääsu otsimine hävitusliku inimese hullunud maailmast. Ka tema pöördub Jumala poole, et too näeks ja muudaks maailma. Kuid erinevalt teiste (Marie Underi, Henrik Visnapuu, Jaan Kärneri, Johannes Barbaruse) deklaratiivsusest on Adson oma palvetes väga inimlik, lihtsalt talupoeglik, omamehelik. Ta ainult ei süüdista Jumalat selle poolt tehtud maailma kokkuvarisemises, vaid ka küsib ja arutleb, aga ennekõike palvetab. Palvuslikkusele viitab kogu pealkirigi – "Roosikrants" – ning palvega koos hakkab autor tunnetama kõige kaduvust, olemasoleva surelikkust. Seda näitab eredalt tsükkel "Mo heng liigup nink pallep", mida iseloomustab empaatiline kaasaelamine inimese kannatustele. Nii algab surmateema Adsoni luules, ja see jääb püsima kõikides järgnevates kogudes.

Tunnetuslikus keskpunktis on surm eriti 1920. aastate loomingus (kogud "Kaduvik" 1927, "Katai, kibuvits nink kivi" 1928), mil Adson on alles 30ndates aastates. Tema "hääl varjust" ei sisalda mitte ainult muret, ebaõiglust ja kaastunnet, vaid väljakujunenud lõplikke seisukohti ja suhtumist maailma. Adsoni elutunnetuses, vaatamata maise kaduvusele, ei jookse siiski kõik liiva, nagu hiljem näiteks Arno Vihalemmal või osaliselt ka Karl Ristikivil, vaid selline eksistents on Jumala poolt seatud, on paratamatus, seega puudub otsene traagiline tonaalsus või katastroofi-aimus. Allapoole viivad meeleolud käivad küll Adsoni elufilosoofiaga loomuldasa kaasas, kuid tema tunnetuslik antikliimaks on olemise paratamatu koostisosa, mitte ainult puhtstiililine võte.

Ahku, ahku vinüp päivi,
Aasta jõvvap, aasta lääp,
Midä latseunen näimi,
Ilmsi nägemädä jääp.

Päivä’ vinüvä nii halle’,
Aasta’ jooseva’ kui tuul –
Pühit ära, neä vai palle,
Elust joba paremb puul.

Ikkes väntäp käsikivi –
Joba matiss masstu mant
Latselatv nink mehetüvi,
Lääp ka vanamehekand.

Käü iks kivi loka-loka,
Käsi külge kinnitet,
Et saass egäpäivä roka –
tüün aig otsa vinütet.

Väntä, väntä, vellekene,
Väntä väsümädä väest –
Ütskõrd lüvväs kelläkene,
Ütskõrd luitsa viskat käest. (Adson 1927: 66-67)

Rääkides Artur Adsoni luuleloomingu teisest teemast – surmast – lähemalt, siis"Siuru” aegade loosungist “carpe diem!” ("naudi päeva!”, “naudi hetke!") sai kiiresti Adsoni üleskutseks “memento mori! (“mõtle surmale!”, “meenuta surma!”). Reaalne elu ja selle igapäevaaskeldused on mõttetud, sest kõik on kaduv ja surmamõtteid kannab inimene endaga pidevalt kaasas. Surm on ainus asi, mis on reaalne, mis jääb (“Jo algusen om lõpp” ja “Üts alaline surm on eläden” kordab Adson). Kaduvusetunnetus koondub mitmesse konkreetsesse kujutamisvaldkonda, moodustades kindla kogu lüürikat läbiva poeetilise süsteemi.

Esiteks on paljude loodusluuletuste tagamaa mure ja ilmavalu. Mitte ainult sügise- ja talvevärsid, õhtu- ja päikeseloojangu luuletused ei ennusta kadu, nagu võiks eeldada, vaid melanhoolsed on ka mitmed kevadeluuletused (mõnikord sekkub lisaks ka naksav sarkasm). Aastaaegade paralleel inimese eluga on seotud naturalistliku taluelupildistikuga, samuti koduloomadega. Selliseid luuletusi iseloomustab allegooriline kaduvusjoon. Kõik kaob käest, miski pole püsiv ega seetõttu väärtuslik. Maastik,

loodus ja koduloomade elu kirjeldused on sageli vaid taustaks kõikehaaravale kaduvustundele. Viimasest lähtub elamise eetiline hoiak ja olemise sakraalne loomus.

Teiseks võib Adsoni surmakujutuses kohata suremise poetiseerimist, mis antud naturalistlike rahvalike keelendite kaudu, kus autor on otsekohene, isegi järsk. Niisugused värsid tuletavad meelde keskaegse euroopa kirjanduse vadomori-luulet, see tähendab "ma hakkan surema"-luulet. Sel ajastul olid samuti populaarsed ladina distihhonid, surmapoeemid, mis ilmestasid inimeste maailmapilti. Adsonist hiljem on omaenese lahkumist värsistanud Juhan Viiding ja tänapäeva luuletajate loomingus kohtab siin-seal suremise kui protsessi värsistamist (näiteks Doris Kareval).

Kolmandaks surma kandvaks kujutamisobjektiks on näiliselt elu optimistlikku poolt kandev laps/poiss. Igas Adsoni luuleraamatus on kas tsükkel või sarjake tema enda lapsepõlvest. Nõndanimetatud peategelast kutsub kirjanik poisikeseks ja projitseerib õnneliku aja oma lapsepõlve. Seega on Adsoni luules tähtsal kohal biograafiline ja memuaarne alge. Ta mäletab ja meenutab justkui vastukaaluks elu kaduvusele. Ja seda teeb ta laste kaudu (tsükkel "Minevikuteid"). Suurt kiindumust laste vastu näitavad humoorikad ja kaasatundvad luuletused värsiraamatutes täiskasvanutele ja ajakirjas "Laste Rõõm", mille vastutav ja tegev toimetaja Adson 1930. aastatel oli. Kuid lapse elu näitab ta igapäevaelu paratamatu osana – lapse hädadel, haigustel ja surmal on tema luules samuti oma koht.

Neljandaks. Lapse antipood on vana inimene. Temastki peab Adson väga lugu. Enamasti kujutab ta omaenda ema, vanaisa, onusid ja teisi suguvõsa liikmeid (tsükkel "Mure"). Nende vananemisest ja surmast räägib luuletaja koos paljude Piibli elementidega, luues paralleele Raamatute Raamatu ja maise eksistentsi vahel. Jällegi on siin resignatsiooni asemel rohkem inimlikku kaastunnet, nukrust, loomulikku seatusega leppimist. Mälestusvärsid mineviku elust ja selle kaduvusest lõpevad mõnikord surnuaia kirjeldusega (värsirida "Kõrd tuleviku hendä lövvät kalmistust", luuletused "Rõuge pühäaial", "Hengekellä lüvväs" 1–3 jt). Surma, matuste ja surnute kummardamine paljudes pühen-

dus- ja mälestusluuletustes võib mõtted viia isegi nekrolaatria osiste olemasolule Adsoni elutunnetuses.

Viies valdkond, milles hõljub Adsoni luule kaduvikuline vaim, on autori suhtumine aega. Adsoni aja-kontseptsiooni tuum seisneb prestiižses perekonnas – see on kõigepealt sugukonna aeg. Adson püüab juurde saada võimsust, väge ja mõjukust sellega, et kinnistab oma suguvõsa elukulgu ja selle sakraalset olemust (Adson sakraliseerib ka oma kodukohta – Sännat, Võrumaad). Luules on koos surmaga kaasnev igavikulisus ja eluga kokku kõlav maine aeg. Viimasel on algus ja lõpp, see on mõõdetav. Maisus on lõpetatud tsükkel – inimene pöördub tagasi Loojasse, kui tema profaanne aeg saab otsa, see tähendab pöördub tagasi igavikku. Kõige taga on Jumal, kelle poole pöördub Adson ikka ja jälle ning kellega seotud atribuutikat kasutab rohkesti. Adsoni aeg on genealoogiline, esivanemate pikad read saadavad tema elu – aeg tähendab põlvkondade ahelat (Gurevitš 1992: 82). Selle põhjal saab tema luulet võrrelda 19. sajandi alguse ja rahvusliku liikumise perioodi lüürikaga, mille aegruumilised suhted põhinesid samuti esivanemate kultusel (Kepp 2011: 38-42). Teiselt poolt on tegemist temporaalse inversiooniga, tema aeg pöördub lõputult tagasi kuldsesse minevikku, sinna ideaalsesse poisikese-aega, kust kõik saab alguse. Näiteks Pärlijõe-sümbol ja sellega liituv veski-kujund sisaldavad kooslusena nii lapsepõlve kui igikestvat suguvõsa eksistentsi. Just laps/poisike tagab selle kestvuse, on suguvõsa jätkumise looja. Või pikem luuletus “Pimesikumäng” oma elulookirjeldusega, kus lapsepõlvest saab alguse paratamatu vananemine ja kunagi saabuv surm. Suur osa Artur Adsoni luulest on üks suur leinalaul kõigele kaduvale, ennekõike maise aja lõpetatusele.

Jo algusen om lõpp – nii ütlit sakest
Sa meelehärmän, algust peläten –
Ei päse keäki ajaliku rakkest,
Üts alaline surm om eläden. (Adson 1927: 5)

Mu värsi' omma säänest vanna muudu. Kokkuvõtteks

Artur Adsoni luulet lugedes ja seda analüüsides tekivad mõned mõtted, mis on seotud seniste arusaamadega tema isiksusest ja loomingust. Kõigepealt peab kinnitama, et Adsoni ilmavaade ja sellest tulenev loomingu tunnetuslik tagapõhi on sügavalt religioossed ning lüürika väljendab seda selgesti. Mõningad hoiakud lubavad Adsoni luule tagamaades märgata isegi katoliiklikke elemente, ehkki ta käis lapsepõlves koos tädiga Sänna koolimajas vennastekoguduse palvetundides. Sidet katoliiklike tõekspidamistega näitavad suur naise kui pühaku kultus ja keskaegse inimese ajataju, kus surma peeti elujoone vahetuks osaks (Gurevitš 1992: 18-19). Lineaarset ajakulgu, tulekut minevikust olevikku, näitavad ka esivanemaid ülistavad värsid. Katoliiklikku sügavat palvuslikkust väljendab täielikult autori kolmas luulekogu pealkirjaga "Roosikrants". Olles küll luterlikult lihtsa ja rahvapärase keelekasutusega, kus puuduvad kõrgsemantikaga metafoorid, laulab Adson nii, nagu talle on antud ja on täiesti pretensioonitu oma loomingu suhtes. Olgugi peamiselt autoloogilise sõnakasutusega, on ta luule intensiivne ja sisendusjõuline, sest kuulutab Jumala sõnumit: inimene peab kandma oma hingeõnnistuse eest hoolt. Siin on Adson sageli õpetav, moraalilugev, kurjustav, vihanegi (eriti kogus "Kaduvik", aga ka "Lehekülg ajaraamatust", kus ta seda ütleb otse välja luuletuses "Mu värsi"). Ta on vanatestamentliku Jehoova moodi õigusemõistja, kui meenutada Ivar Grünthali tähelepanekut (1959: 5). Seda läbivat religioosset tunnetusalust ei ole siiani märgatud.

Artur Adsonit kui inimest iseloomustasid äärmustesse kalduv subjektiivsus, autoritaarsus, agressiivsuski. Noorem põlvkond nimetas teda vingeks vanameheks (Grünthal 1959: 5), kes reageeris teisitimõtlejale-ütlejale tihti ootamatu äkilisusega, ei kannatanud mingit kriitikat, õiendas palju ja ründas teisi kuni kohtuskäikudeni välja (konfliktid August Allega, August Gailitiga). Luule tunnetuslikku tagapõhja vaagides on aga pilt autorist hoopis teine. Vanatestamentliku õigusemõistja rollile vaatamata kannavad enamus tema värssidest loobumise ja alistumise meeleolusid, melanhooliat ja saatusele/etteseatusele allumist. Elu tuleb ära elada nii hästi, kui oskad, aga võitlusel või vastuhakul

ei ole mingit mõtet. Tiia Allas on ütelnud käsitluses Madis Kõivust, et võrokestele on iseloomulik teatav kuraas, mis kandub üle ka loomingusse (2010: 24). Adsoni puhul on teisiti – ei naiseülistuses ega kaduvuseaimuses ole tunda mingit julget ärplemist või uhkeldavat südikust. Lüürikas puudub absoluutselt käremeelsus, seal on Adson vaikne ja siiras, ihaleb armastatud naise järele (kahes esimeses ja mõnevõrra kahes viimases kogus) või kuulab kaduva aja järjepidevat tiksumist.

Veel üks müüt, mis puudutab Adsoni päritolu. Mitte kuskil tema loomingus ei paista välja isata kasvanud tüdrukupoja kompleksid (kui, siis mõnevõrra näidendis “Läheb mööda"). Luuletuste rõõmsam pool puudutab just nimelt lapsepõlve, pidevat soovi minna ajas tagasi idüllilisele ja turvatunnet jagavale Võrumaale. See on koht, kus Adson heldib. Võib-olla ainuke kompensatsioon ühepoolsele vanemateliinile on suur esivanemate, vana väärika talupojasuguvõsa väärtustamine. Tema täismõõdulise perekonna moodustasid kõik emapoolsed sugulased, elavad ja surnud. Ja selleks jäid nad ka siis, kui Adsoni igapäevaellu lisandus abielludes Marie Underi perest viis naist. Kõik nad kokku moodustasid tema püha perekonna. Aga mingit alaväärsustunnet tal ei olnud. Ta oli uhke oma päritolu ja koha üle ümbritsevate inimeste seas.

Artur Adsoni loomingu tunnetusliku substantsi moodustavad kaks paleust, armastus ja surm, igavene romantikutele omane vastandus. Kuid nendest luuletades lisandub mõnikord killuke sentimenti, tundlev ja kohati halemeelne kaduvikutaju. Läbivat härdameelsust me siiski ei kohta, pigem riivab lugeja hinge vaikne igavikuaimus koos vahetult edastatud looduspiltidega. Olles ise romantismist mõjutatud, kuid elades süveneva modernismi ajajärgul, kinnitab tema luule siiski tõsiasja, et nii romantism kui modernism kujunesid välja tänu kokkupuutele sentimentalismi traditsiooniga (McGann 1998: 1-2). Adson oli erandlik 20. sajandi esindaja, kelle emotsionaales aluses saab välja tuua nii ammuste aegade ideaalid kui isikupärase tunnetuspõimingu. Tema emotsioonaalne kogemus lähtus erinevate aegade kultuurilisest ja religioossest kontekstist, mida kinnistas isiklik ja väga tugev perekonna- ning suguvõsavaim.

Õnne Kepp
Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
onnekepp@gmail.com

Kirjandus

Adson, Artur 1917: *Henge palango.* Tallinn: Siuru.

Adson, Artur 1927: *Kaduvik.* Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus.

Allas, Tiia 2010: "Mis diagnuus taa sääne om – kotussõvaimust vaivatu?" Madis Kõiv ku võro kultuuriluu kirjapandja. – *Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan. Väikesed keeled mitmekeelses ühiskonnas. Võro Instituudi Toimõndusõq* nr 24, 11–29.

Grünthal, Ivar 1959: Artur Adsoni luule. Eessõna. – *Artur Adson. Värsivakk.* Stockholm: AB Dacia Tryck, 5–24.

Gurevitš, Aron 1992: *Keskaja inimese maailmapilt.* Tallinn: Kunst.

Haug, Toomas 2011: Tuglase armastus. – *Looming* nr 5, 696-709.

Kepp, Õnne 2011: Aegruumilised suhted eesti luules aastatel 1860-1917. Ühine ja sidus looduskujund. – *Kõnetav kultuur*. Koost R. Veidemann, Õ. Kepp. Toim Õ. Kepp. Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 35-52.

Koidula, Lydia 1969: *Luuletused.* Koost E. Aaver. Tallinn: Eesti Raamat.

McGann, Jerome 1998: *The Poetics of Sensibility. A Revolution in Literary Style.* Oxford: Clarendon Press.

Reddy, William M. 2001: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions.* Cambridge: Cambridge University Press.

Õnne Kepp: Päivlik iin nink taivas takan. Artur Adsoni luulõ tundõtagapõhi

Artikli uur ja näütäs Artur Adsoni luulõ tunnetusõ tagapõhja. Kaemisõ keskpunkti võetas tan kats Adsoni lüürikalõ umast juunt – naisõülistüs ja kaomistunnõq. Sissejuhatusõ jaon kaias naasõ-kujotust inne Adsonit (Lydia Koidula, Gustav Suits) ni võrrõldas siurulaisist seldsiliisi luulõnaist. Adsonilõ om naanõ (tt Marie Under) *valgõ imeq*, puhas, illos, korgõ ja kõgõ ülemb nigu jummal.

Adsoni uskmisõq ja timä elo õigõspidämiseq kujosiq vällä väega kibõhõhe. Uman kolmandan raamatun "Roosikrants" 1920 pallõs autor hullunu ja hukatusõ veere pääl saisja maailma peräst ni nakkas tundma kõgõ kaomist, kõgõ olõmanolõva häädümist. Nii saa algusõ surma teema Adsoni luulõn ni taa kaomisõ ettetundminõ püsüs kõiki timä järgmäidsi värsikokõ man. "Siuru" ao loosungist *carpe diem!* sai kibõhõhe Adsoni üleskutsõq *memento mori!* Kaomistunnõq tulõ mitmõhe kujotamisõ valda ja taast saa poeetiline süstem, miä juusk läbi kõgõst timä lüürikast.

Kõgõpäält om palľodõ Adsoni luudusluulõtuisi tagamaa murõq ja ilmahalu. Maastik, luuduskujotus ja pildikeseq kodoeläjide elost ommaq taustas kõkkõhaardvalõ kaomistundõlõ. Tuust viimätsest tulõ elämise eetiline hoiang ja sakraalnõ loomus. Tõõsõs või Adsoni surmakujotusõn nätäq kuulmisõ poetisiirmist. Kolmandas om surma kandvas objektis päältnätäq olõmisõ elorõõmsa poolõ päält peri lats/poiskõnõ, kink elojuun tsiht siski sagõhõhe häömise poolõ. Neläntäs miildüs Adsonilõ kujotaq vanasjääjät vai vanna inemist, kel nakkas elo otsa saama. Viies kujotamisvald om autori arvamisõq aost. Surmaga kokkosündüjä ikävaig ja eloga kokkoheläjä maapääline aig näütäseq Adsoni katoliiklist meelemuudu ja tuust tulõvat pühhä sugupuulist aotundmist. Köüdüs katoligu uskmiisiga nakkas pääle jo Adsoni noorõmba iä loomingun naasõ pühäligus kujotamisõst. Kuiki põhilidsõlt lihtsä ja õgva sõnapruukmisõga, om tä luulõq tukõv ja kõva uskmapandmisjovvuga. Taa kuulutas iks vahtsõst Jumala sõnomit: inemine piät uma hengeõnnistusõ iist huult kandma.

Tähüssõnaq: marianism, nekrolaatria, katoliiklus, murdõluulõq, võrokeeline luulõq, Artur Adson

Märksõnad: marianism, nekrolaatria, katoliiklus, murdeluule, võrukeelne luule, Artur Adson

Õnne Kepp: Sun in the frontline and sky behind the scenes. The cognitive poetry of Artur Adson

The article unfolds and analyses the cognitive background of Artur Adson's poetry, focusing on two characteristics: women praising and realisation of mortality.

The introductory part deals with the perception of a woman before Adson (e.g., Lydia Koidula, Gustav Suits) and compares it with the idealistic vision of a woman described by the fellow-poets of the Siuru literary movement. For Adson, the woman (i.e. Marie Under) is a *white miracle*, unspoiled, beautiful, glorious and primarily seen as a Goddess.

In Adson's creation, beliefs and attitude towards life appeared very quickly. In his third book *Wreath* ("Roosikrants"), published in 1920, the author prays for the world that has gone mad and stands on the edge of the catastrophe, and starts to recognise mortality and the fading of everything. Therefore, the topic of death that includes mortality – the topic that is included in all Adson's preceding books –, is introduced in Adson's poetry. "*Carpe diem!*", the motto of the Siuru literary movement, was quickly amended by Adson into the slogan "*Memento mori!*".

The perception of mortality is used in several areas of his creation, and forms the prevailing poetical system. First, sorrow and world-weariness can be found in many of his nature poems. The landscape, description of nature and depicting of domestic animals' life create the background of overwhelming cognition of fading. This acts as a starting point for the ethical life stance and the sacral nature. Second, sometimes Adson's description of death poeticises the process of dying. Third, the bearing object of death is the representative of seemingly optimistic side of life,

a child or a boy, whose lifeline often points towards the fading nature of existence. Fourth, Adson loves to depict an aging or old human being who is at the end of his life. The fifth area consists of author's attitude towards time. The mortality that is accompanied by eternity and the reputation compatible with life on earth indicates Adson's Catholic nature and derived sacral genealogic perception of time.

Adson's connections to Catholic values can be noticed in his description of a woman as a saint in his earlier poems already. Despite mainly autological use of words, Adson's poems are intensive, full of inspirational power and repeat God's message over and over again: human being must take care of his salvation.

Keywords: marinism, necrolatry, Catholicism, dialect poetry, Võro poetry, Artur Adson

EUROOPA EELAJALOOLISED RÄNDED JA NENDE ETNOLINGVISTILINE PÄRITOLU: SPEKULATSIOONID KESKKONNA MÕJU JA KEELELISE KÄITUMISE ÜMBER

MART RANNUT

Looduskatastroofidest Euroopas ja lähialadel

Viimase aja kliimauuringud on toonud Euroopas esile mööda-niku mitmeid suuri looduskatastroofe, mis muutsid traditsioonilise elukeskkonna ja senise eluviisi inimasustuse jaoks ajutiselt ebasobivaks ning põhjustasid katastroofialadel ulatuslikku rahvastikulangust ja väljasuremist. Klimaatilisi muutusi ajaloos on jälgitud eri meetoditega: jää ja liustike uuringute kaudu, samuti turba- ja veekogude setete, kivististe ning puude aastaringide abil. Katastroofide mõju Euroopas kinnitab ka populatsioonigeneetika andmestu, mille kohaselt geneetilist triivi (nn pudelikaela efekt) esineb ulatuslikult just siin, võrrelduna Aafrika ja Aasiaga.

Kliimamuutuste põhjused on erinevad: nii mõnegi puhul on tegemist regulaarsete muutustega maakera kaldes ja asendis kosmilises ruumis (nt Milankovichi, Heinrichi ja Bondi tsüklid), põhjuseks on olnud ka suuremad vulkaanipursked ning meteoriidid, aga ka vee soolsuse muutumine, mis külmenemise tekitas, selle põhjuseks omakorda mageveejärvede väljavool oma endistelt aladelt (nt Suure Järvistu väljavoolamine 6200 eKr, Balti jääpaisjärve muutmine Joldiamereks Billingeni katastroofi tagajärjel 9600 eKr), samuti ka hoovuste muutused ja uute järvedemerede teke (nt Must meri, Kaspia meri). Eristatakse lühiajalisi (põhjustatuna vulkaanipurskeist, meteooridest jms, nt aastatel 536, 1783, 1815, ning pikaajalisi kliimamuutusi (nt jääajad). Inimarengule on olnud oluline ka, kas muutus mõjutas suve, talve või kogu aastat (nt Väike jääaeg mõjutas ainult talve).

Ühtlast ja stabiilset aastasadu hõlmavat kliimat ei ole kunagi esinenud, vaid see on pidevalt muutunud (Uriarte 2011). Lisaks pehmematele aeglastele muutustele (nt niiske ja külm periood

aastatel 800–600 eKr, mis tekitas Euroopas turbarabasid), on osa muutusi olnud järsud, tuues kaasa ulatuslikke rahvastikumuutusi. 10 aastatuhande jooksul on toimunud enam kui tosin suuremat looduskatastroofi, mis inimeste elu ja arvu tolleaegses Euroopas ulatuslikult mõjutasid. Need on olnud erineva ulatuse (kohalikud, regionaalsed, üht poolkera mõjutavad, globaalsed) ja kestusega. Pärast viimast jääaega umbes 9 tuhat aastat tagasi algas maakeral soe periood, nn *Hypsithermal*, mis kulmineerus 6000 aastat tagasi, kui arktiline suvine veetemperatuur oli praegusest viis kraadi kõrgem (Darby jt 2001). Samas oli ka sel varase holotseeni perioodil külma- ja selle põhjustatud kuivaperioode (külmadel perioodidel väheneb sademetehulk, sest sademed ei sula ega aura külmaga ära). Kõige külmem jääajajärgne periood oli 8400–8000 aastat tagasi, tipuga 8200 aasta juures (Barber 1999), kui Põhja-Ameerika mageveejärv praeguse Suure järvistu kohal Atlandi ookeani voolas. See mõjutas otseselt Atlandi ookeani põhjapoolset osa ja Euroopat, kus temperatuur langes (Gröönimaa andmete põhjal) kuni 6 kraadi. Samas ei ole kliima muutused oluliselt mõjutanud Euroopa segametsi, mis on osutunud kestlikuks nii külma- kui soojaperioodil.

Kõige varasem looduskatastroof, mida on võimalik seostada praegu vaadeldavate keeleliste arengutega, on ilmselt IV-III aastatuhande vahetus eKr, kus on jälgi põhjapoolkera ja ennekõike Euroopat tabanud looduskatastroofist. Täpsem selgus selle põhjustest puudub, kuigi osa teadlasi seostab seda aastal 3123 eKr väidetavalt Austriasse Köfelsi kanti kukkunud asteroidiga, mis kolmandiku Euroopast laastas ja naaberaladel pahandust tekitas, sealhulgas ka Soodoma ja Gomorra linnad hävitas (Bond, Hempsell 2008). Tekkis nn tuumasügise efekt, kaotades soojad suved ja koos sellega harjumuspärase toidulaua. Lisaks külmale põhjustas see kuivaperioodi, millest mitmed alad enam täielikult ei taastunudki, nt Põhja-Aafrika ning Kesk-Aasia, kaotades sealsed metsad ning vähendades savanne/stepialasid. Samas kestis selle nn subboreaalse periood 1 mõju mitu sajandit, mis ei ole asteroidikatastroofi tagajärgedega kooskõlas.

Põhja- ja Ida-Euroopas tõi katastroofijärgne aeg kaasa põllumajandusliku (ilmselt alepõllundus) olulise nihke põhja poole (Wiik 2005: 339 väitel 500–700 km). Tõenäoliselt oli tegemist

põllumajandust tundva rahvastiku liikumisega tühjaks jäänud põhjapoolsetele sobilikele aladele. Samas võeti kasutusele majanduslikku stabiilsust suurendavad põllumajanduslikud teisesed tooted (juust, piim, vill jmt) ning laienes adra kasutamine.

Esimene dokumenteeritud mitukümmend aastat kestnud külma- ja (lõunapoolne) kuivalaine ning selle põhjustatud nälg, haigused, korralagedus ja sõjad tabasid Aasia ja Aafrika tsivilisatsioone 2200–2150 aastat eKr, kui kuuest tolleagsest tsivilisatsioonist hävis neli, sealhulgas Egiptuse Vana Kuningriik, Hiina neoliitiline tsivilisatsioon (Wang 2005), Harappa ja Akadi tsivilisatsioon (hävis 2154 eKr., kui Tigrise ja Eufrati veetase langes pooleteist meetri jagu, tekitades veepuuduse ja nälja ning järsu rahvastiku vähenemise, vt Kerr 1998). Samuti tekitas see ulatusliku rahvasterände niiskematele aladele, sealhulgas Euroopasse (Uriarte 2011). Tegemist oli vähemasti kogu põhjapoolkera hõlmava nähtusega, sest selle mõju on nähtav nii Omaani kui ka Ohhoota mere setetes, Gröönimaa liustikes ja Iirimaa turbasetetes.

Umbes 1200 aastat eKr algas järjekordne külma- ja kuivalaine (Lee-Thorp 2001), tuues kaasa sõjad vähenenud ressursside pärast (arvatavalt kuulub siia perioodi ka Trooja sõda). Osa teadlaste arvates põhjustas selle 18 aasta pikkuse külmalaine (Iiri dendroloogilised andmed) 1159 eKr toimunud Hekla3 vulkaanipurse Islandil. Sel perioodil hävis Mükeene kultuur ja Hetiidi impeerium, “merest tulnud” rahvaste sissetungi tõttu käisid alla Egiptus ja Hattuša, kadus Ugarit.

Kreeka ja Rooma tsivilisatsioonide teke ning õitseng kuulub seevastu kliima soojaperioodi, mille lõppemine ja külmaperioodi algus 4. sajandi lõpus kattus Rooma riigi hääbumisega. Sellega kaasnenud laiaulatuslik rahvaste migratsioon lõunasse (gootid, vandaalid, anglid-saksid, hunnid jt) realiseerus sissetungidena Rooma riiki, mis lõpuks selle hävitas.

Lähemast ajaloost on olemas rohkem kirjalikke andmeid ning need lubavad täpsemalt fikseerida kliima mõju inimtegevusele, sealhulgas vaid mõne aasta pikkuseid temperatuurianomaaliaid (nt aastad 535–536, mis tõid kaasa järjekordse rahvarände). Keskaja soojaperioodil 8.–13. sajandil oli Euroopas temperatuur oluliselt soojem kui praegu: 12. sajandi alguses, kui asutati Lü-

beck, rajati selle ümbrusse ka viinamägesid, mis tänapäeval oleks mõeldamatu. Samuti oli veini vamistamine levinud Lõuna-Inglismaal. Sellega kaasnenud põllumajanduse areng tõi kaasa rahvastiku suurenemise aastatel 1000 kuni 1300 arvestuslikult kuni neli korda (Uriarte 2011).

Hilisemast ajast on Eestis teada perioode, kus ilma tõttu mitmel järjestikusel aastal vili ikaldus ning suur nälg ja viletsus Eesti rahvarvu oluliselt vähendas (1315, 1695–1697, 1708–1709). Ka ühe aasta karm talv või jahe suvi on eestlaste toidulauda mõjutanud, nt aastal 1815 toimunud Tambora vulkaanipurse tõi järgmisel aastal kaasa viljapuude hävingu Põhja-Euroopas, sealhulgas Eesti mõisaaedades.

Rännete ja keelte seostest

Sotsiolingvistika ja keelesotsioloogia võimaldavad modelleerida eri keelerühmade territoriaalset ja sotsiaalset käitumist. Progress nendes teadusharudes on seadnud kahtluse alla mitmed seni tõeks peetud arusaamad keelte ühtlasest arengust ja sellega kaasnevast erinevuste suurenemisest nende vahel, keelerühmade ulatuslikust ja pikaajalisest algkodust, nende komplekssest ja ühtlasest liikumisest oma praegustele asualadele laial rindel ning kontaktide vähesusest sel teel.

Keelelise käitumise mõjuriks on harilikult võim selle eri vormides (mõjust vägivallani) ning juurdepääs ressursidele (materiaalsed, tehnoloogilised, sõjalised) või kontroll nende üle, mis on omakorda võimuks konverteeritav. Seega on võimalik tänapäeva keelekontaktide/keelekonfliktide põhjal modelleerida keelerühmade käitumist ka minevikus. Kuna keelerühmad moodustuvad keelelise kuuluvuse põhjal, pole mitte kõikide keelelevi juhtumite puhul tegemist inimrändega. Eristatakse rändel põhinevat deemilist ja kultuurilist difusiooni (Wiik 2005). Viimase puhul levib ennekõike kultuur, ränne on keele levimisel ebaolulise tähtsusega, kuigi selle leviku ajendiks võis olla mõne üksiku rühma ränne, mis muutis võimustruktuuri (nt edukas, kuid piiratud ulatusega sõjaretk) või võimaldas juurdepääsu mõnele olulisele ressursile (nt kaubandus). Küllaltki hea ülevaate difusiooni

eri vormide olulisusest mõne keele arengu puhul annab selle korpusanalüüs, mis keele struktuuri ja leksikoni alusel võimaldab eristada erinevaid sub- ja superstraatkihistusi ning nende umbkaudset vanust ja järjestust. Keelte levikul koos kultuurinähtuste ja oskusteabega innovatiivse sõnavara kaudu, nt vankrite, põllumajanduse, metallitöötluse, maksunduse ja kaubanduse jmt kaudu ei olnud inimränne ega otsene keelekontakt oluline, sest võidi laenata ka teiste keelte (s.o teiste keelte kõnelejate) vahendusel. Üldjuhul eeldab see kindla innovatiivse tausta ja funktsiooniga sõnavara ning selle levikut laiemalt kui mõnes üksikus keeles (Ei saa olla piiratud ulatusega levikut vaid keelest A keelde B) ning üksikutes piirkondades.

Rändel põhinevat deemilist difusiooni on esinenud Euroopas sagedasti, nende põhjuste üle aga puudub ühtne arusaam. Ilmselgelt on suure osa rännete põhjuseks kliimamuutus (külm või kuivus; vrd suure rahvasterändega 400–600 AD) ning seda võimendanud nälg, haigused ja sõjad, selle tekitatud rahvastiku vähenemine ja põgenemine ning sellega kaasnev võimuvahekorra muutus, mis võimaldas hilisemate migratsioonidel küllaltki kergelt vastavatele aladele tungida ning võimalik marginaalne populatsioon edukalt assimileerida. Deemiline difusioon on harilikult olnud seoses ka soodsama kliima tulekuga, mis tekitas suuremate ressursside kaudu inimressursi ülejäägi, mida siis tihti ekspansiooniks kasutati (nt viikingid!). Deemilist difusiooni esineb ennekõike nomaadide juures, kel on selleks parimad transpordivahendid ja oskusteave, nende rändeid on ajaloos ka kõige rohkem dokumenteeritud. Samuti esineb seda küttide-korilaste hulgas, kuid et nende arvukus on väiksem, ei ole see nii märgatav. Mõnikord siiski on ka nende ränded piisavalt massilised, et hävitada teine kultuur, nt Sargoni riigi hävitasid külmaperioodil mägedest Mesopotaamia tasandikele tunginud kütihõimud, kus nad hävitasid põllud ja lasid aedikutest lahti kõik kariloomad, et neid siis küttida saaks. Põlluharijate ekspansioon on üldjuhul kõige märkamatum, samas põhjustab ebasoodus kliimamuutus ka nende rändeid (germaanlaste sissetung Rooma riiki, visigootide retked jt). Samuti on neid toimunud veel viimase ajani, nt buuride trek Lõuna-Aafrikas ja Põhja-Ameerika hõlvamine Euroopast saabunud rahvaste poolt. Eraldi tuleks veel mainida me-

re kaudu toimuvaid vallutusi, kolonisatsiooni ja rahvaste ümberpaiknemisi, nt viikingite ja polüneeslaste rändeid.

Rännete puhul on oluline sõjalise ülekaalu loomine. Selleks on kasutatud ka mitmeid sõjalisi uuendusi, nt hobukaarikute kasutuselevõtt 2000 aastat eKr, ratsaväe formeerimine VII–VI sajandil eKr, faalanksi ja linnapiiramistehnika rakendamine, hunnide, mongolite jt idarahvaste sõdimisvõtted, kus olid ühendatud jõud ja mobiilsus. Viimasel puhul võimaldas ratsaväe mobiilsus koondada kiirelt üksused ja saavutada nii vajalikes punktides ülekaalu. Samuti rakendati vibulaskmist ratsutamisel, vältides sellega lähivõitlust. Ekspansioonile aitasid kaasa ka muud innovatiivsed tehnoloogiad nagu pronks- ja hiljem ka raudesemete valmistamine, eriti oluline oli raudadra kasutuselevõtt.

Rahvastiku rännete puhul ei saa rääkida pidevast ja otsesest liikumisest lähtepunktist sihtaladele. Tegemist oli harilikult kas põgenemise või siis vastupidi, sõjakäiguga, mille kestus ei saanud järjepidevalt olla pikem kui üks sesoon (kuigi järgmisel aastal võidi seda jätkata). Sõjakäik ise oli ajaliselt piiratud võimu legitiimsusega, mis harilikult ei ületanud üht valitsemisperioodi, kuna iga võimujärglane pidi oma legitiimsust tõestama, harilikult rivaalide kõrvaldamise ja uue võimuliidu sõlmimise kaudu. Kuna maastik oli sõjakäikudel läbimiseks keeruline (eriti Põhja-Euroopas, kus maa oli soine), kasutati liikumiseks väheseid kaubateid, mis üldjuhul kulgesid mööda jõgesid ja mereranda. Seega eeldas rahvastiku ränne liikumist mööda maismaad, mis võimaldas suurema hulga inimeste samaaegset liikumist. Viikingid, kes eelistasid mereteid, rajasid oma taktika üllatusrünnakutele, mis ei eeldanud suurte vägede kohaletoomist. Samuti on viikingite ekspansioon põhiliselt viikingi meeste ekspansioon, kes vallutatud aladel ülemkihi moodustasid ning küllaltki kiiresti kohalikule keelele üle läksid (nt Normandias).

Rännete puhul on enamuses tegemist meeste rändega, naiste liikumine on üldjuhul ekspansiooniga seotud vähem, mõnede rännete puhul marginaalselt. See võib olla ka põhjuseks paljude rahvaste geneetiliste ema- ja isaliinide olulisele erinevusele Ajaloos on rändeid ka piisavalt dokumenteeritud, alates juutide *exodusest*, mis annab küllaltki selge pildi liitlastest ja vaenlastest, takistustest ja võimaliku raja valikutest, sellega seotud lahingu-

test ja ressurssidest, mille pärast võideldi. Hunnide sissetung ja hilisemad ümberpaiknemised tõid 5.-6.-ndal sajandil Kesk-Euroopas kaasa germaani hõimude nihkumise läände, võimaldades lääne- ja idaslaavi hõimudel vastavad alad hõivata, keda omakorda nügisid idast saabunud avaarid ja bulgarid ning hiljem ka ungarlased. Slaavlaste asuala 6.-7. sajandil seostatakse Praha-Penkovi-Kolotšini kultuuriga, hiljem laienes see läände Oderi ja Elbeni, lõunasse Böömi-Määrimaale ja osale Austriast, hiljem ka Pannoonia tasandikule ja Balkanile. Põhja poole mööda Dneprit ja teisi piirkonna jõgesid liikudes lükkasid nad liikvele ka soome-ugri hõimud, kes eest ära arvatavalt tolleaegseid kaubateid kasutades loodesse, põhja ja kirdesse suundusid. Tolle aja rahvastikurännetest mainigem veel viikingite ekspansiooni ning ungarlaste Kesk-Euroopasse saabumist. Kui Taani viikingid jõudsid Inglismaale, Prantsusmaale ja isegi Sitsiiliasse, siis Rootsi viikingid levisid üle Läänemere, jõudes Novgorodi ning mööda jõgesid Kiievi ja Musta mere kaudu Konstantinoopolini. Veel hilisemast ajast on piisavalt teavet mongolite invasiooni kohta Euroopasse, kõige hilisemad ränded on toimunud veel 20. sajandil komide, neenetsite ja hantide ümberpaiknemisega seoses (jätame siin stalinlike repressioonidega seonduva kõrvale). Klimaatilistest katastroofidest mõjutatud rändeid on hilisemal ajal suures osas asendanud muud sotsiaalsed mullistused ja sõjad, nt Suur prantsuse revolutsioon oli 1783. aasta Tambora vulkaanipurske järelkaja, sest järgnevatel aastatel ikaldus Lõuna-Euroopas selle tulemusena vili, mis põhjustas nälja ja rahulolematuse. See omakorda viis revolutsioonini ja hiljem üle Euroopa ulatunud Napoleoni sõdadeni.

Nagu hilisemate, põhjalikumalt dokumenteeritud rännete (hunnide, ungarlaste, mongolite jt ränded) uuringud näitavad, võeti rändest osa hõimupõhiselt, mis hõlmas tihtipeale samas võimuliidus olevaid eri keeli rääkivaid hõime. Seega ei rännanud nende puhul keeleliselt ühtsed rahvad. Samuti võis sama või sarnase keelega rahvas saabuda mitmes järgus (nt kreeka hõimud tänapäeva Kreeka aladele, semiidi hõimude ümberpaiknemine Viljaka poolkuu aladel jmt). Tänapäeva keelte teke on seega küllaltki hiline protsess, mille käigus selgusid domineerivad rahvad,

nende määratud keelefunktsioonid ning seekaudu ka tänapäevani säilinud keeled.

Rännete puhul oli tegu edukate ja kestlike ümberpaiknemistega, lihtsalt looduskatastroofi või mõne muu vaenlase eest teiskeelsetele aladele põgenemist ning üldjuhul nõrgema kontaktipoolena keele vahetamist ja assimileerumist rändeks ei peeta. Tihtipeale juhtus ka, et laienev keel ei suutnud homogeensust säilitada, sest selleks vajalik kõnelejate piisav omavaheline kontakt kadus ekspansiooni käigus, võimaldades uute tütarkeelte kujunemist. Eliitkolonisatsioon, mille käigus asutakse vallutatud aladel eliidina domineerima isegi olulises vähemuses, on tüüpiline rändevorm. Eduka kolonisatsiooni näitena liigituvad siia nii Siberi vallutaja Jermak kui ka mitmed Ladina-Ameerika vallutusretkede läbiviijad, kes avasid tee uuele võimule ja edasisele keelelisele ja kultuurilisele ekspansioonile. Samas ei pruugi see automaatselt tähendada eliidi keele kasutuselevõttu, näiteks hunnid ja bulgarid kadusid koos keelega. Ka Skandinaavia (Rootsi?) viikingite asumine tänapäeva Venemaa ja Ukraina territooriumile ning sealsete kaubateede kontrolli kehtestamine ei toonud kaasa keelevahetust ja assimilatsiooni, sest kirjakeelena tuli kasutusele kirikuslaavi keel, mis haaras administratiivsed funktsioonid endale, pealegi lõppes viikingite ekspansioon soojaperioodi lõppedes.

Sõjalist (ja selle tulemusena majanduslikku, kultuurilist ja keelelist) ekspansiooni piirasid looduslikud piirid, mis ei võimaldanud uutes looduslikes oludes (nt põllupidajatel stepis ja stepirahvastel metsavööndis) samu sõjalisi ja majandamistehnoloogiaid kasutada ning seetõttu edukas olla. Just nende looduslike metsa- ja mägestikepiiride taga said säilida teised rahvad oma keelte ja kultuuridega, sealhulgas ka uurali rahvad. Ilmselt oli erinevates loodustingimustes ning eri ressursside puhul ka ühiskonna organisatsioon erinev, kus lokalisatsioon ei olnud piiratud ressursside tõttu valdav.

Rahvaste ajaloolised kodumaad

Praegune, keskkonnatingimusi ja ennekõike looduskatastroofe arvestav arusaam indo-euroopa ja soome-ugri hõimude saabu-

misest on kardinaalselt erinev traditsioonilisest varase dateeringuga terviklike keelkondade kaupa saabuvate rahvaste mudelitest. Kuigi tänapäeva inimene on Euroopas asunud viimane 40 tuhat aastat, on aeg-ajalt toimuvad looduskatastroofid viinud suure osa tolleaegsetest inimpopulatsioonidest marginaalse eksistentsi piirile või kaugemalegi ning tihti on vastavate populatsioonide taastumise asemele tulnud (harilikult lõuna poolt) tugevam rahvas suurema ressursialaga piirkondadest, kus kahju väiksem, ning peitnud eelmiste populatsioonide jäljed.

Tänapäeva Euroopa domineerivad keeled pärinevad ilmselt Aasiast, kus veel 5000 aastat tagasi nende keelte algvorme kõneldi. Euroopasse jõudis esimene migratsioonilaine Aasiast arvatavasti viis ja poolt tuhat aastat tagasi, võimalik, et mussoonide nõrgenemise tagajärjel tekkinud näljahädaga seoses. Senine domineeriv ja tõenäoliselt türreeni või afro-aasia keeltel põhinev Doonau-Balkani kultuur, mille kõrgperiood oli 4300–4200 eKr ja mis hõlmas tuhandeid asulaid, hääbus saabuva külmaperioodi ja üleujutustega: perioodil 4200–3900 eKr hävitati ja jäeti maha 600 asulat, metalli töötlemine, maagi kaevandamine ja keraamika käis alla. Aastatel 3960–3820 eKr oli külmaperioodi tipp. Asulasüsteem ei taastunud ka veel 3800–3300 eKr. Ilmselt oli lisaks külmale tegu põhjapoolsete nomaadirahvaste sissetungiga, kes senise kultuuri suures osas hävitasid. Siin võib olla tegu esimese suurema Aasiast pärit rühmaga, kes Euroopasse jõudis. Eriti palju varem polnudki see võimalik, sest pääsu Euroopasse sulges Kaukasusest põhja pool veel kaheksa tuhat aastat tagasi Hvalõõnia (Hvali?) meri, mis Kesk-Aasiasse põhja poolt niiskuse ja pehmema kliima tõi. Seetõttu laius rohustepp ümber kolme järve, mis olid seal enne Kaspia mere teket. Koos Hvalõõnia mere kaoga (ja selle tagajärjel tekkinud läbipääsuga Euroopasse põhja pool Kaukasust mööda Astrahani madalikku ja Doni jõeorgu) muutus aegamisi kohalik kliima Kesk-Aasias kuivemaks (seda küll kõikumistega, vt lähemalt Kurs 2011) ning see sundis hõime lisaks menüü muutmisele (enne olid nad kõvad kalasööjad, vt Anthony 2007) uusi asupaiku otsima, kus oleks piisavalt niiskust vegetatsiooni jaoks. Seetõttu liikusid kolmandal aastatuhandel eKr tolleaegsed domineerivad indo-euroopa hõimud kirdesse (tohhaari hõimud), kagusse (indoaaria rahvad), loodesse

Musta mere steppidesse ja võimalik, et ka edelasse (luuvi, heti hõimud).

Siin tuleks täpsustada traditsioonilist keelte ja rahvaste algkodu mõistet: tegemist ei ole mingile keelerühmale kuuluva kindla territooriumiga, vaid mingil perioodil kestlikuks eluks sobiva ressursirikka keskkonnaga, kus seoses piisavalt lokaalse asustusega kujunes välja kindlatel sotsiaalsetel suhetel põhinev ühtne majandus- ja kultuurimudel ning selle kaudu ühe keelevormi (või sarnaste hõimukeelte) dominatsioon, mille allutatud naabrid järk-järgult omaks võtsid. Samas tootis vastav hõimude algkodu rahvastiku ülejääki, mida sai kasutada uute alade vallutamiseks (harilikult oli tegu naabrite röövimise ja hiljem ka maksustamisega). Samas ei ole ressursirikkus püsiv suurus, sõltudes sobivate tehnoloogiate olemasolust nendele juurdepääsuks, nt stepivöönd muutus oluliseks ressursiks alles 5000 aastat tagasi seoses vankrite kasutuselevõtuga, võimaldades elamist koos karjadega üle suurte vahemaade transportida. Sama pädeb nn viljaka poolkuu ala kohta Mesopotaamiast Egiptuseni, kus teravilja- ja karjakasvatus ning adra kasutuselevõtt võimaldasid oluliselt suuremat rahvastikku ning sõjalist võimsust. Lisaks on teada ka väiksemaid keelte ja kultuuride algkodusid (Anthony 2007), nende hulka kuulub ka uurali algkodu ilmselt samal perioodil indoeuroopa hõimude lähedal, võimalik, et isegi Altai eelmäestike tolleaegsetes metsamassiivides. Taditsioonilisel käsitlusel põhinevas uurali algkodus Volga-Kaama asualal ei oleks liialt põhjapoolne (Tartu laiuskraad!) tagasihoidlik ressurss võimaldanud luua võidukat ja kõrge keelestaatusega ränderühma, kes oleks oma keelt suutnud levitada kogu Põhja-Euroopasse, samuti oleks see hävinud kliimakatastroofides, mis just põhja pool laastamistööd tegid. Siin tuleb märkida, et erinevalt indoeuroopa keeltest ei ole uurali keeltes tuvastatud kaukaasia keelte mõju, seega pidid indo-euroopa keelte kõnelejad jääma kaukaasia ja uurali keelte kõnelejate vahele. Sisuliselt olid rahvaste algkodud ka jääaja refuugiumid (Wiik 2004), küll on aga seal tõenäoliselt kujunenud keeleline ühtsus praeguseks liialt hajunud, et mingeid keelelisi järeldusi teha.

Väljaränd algkodust võimaldas realiseerida oma võimu (arvulist, tehnoloogilist ja sõjalist üleolekut) uutel territooriumidel.

Seni on selgusetu põhjus, mis sundis teatud piirkonna hõime vastavatelt aladelt lahkuma. Ilmselt on põhjuseid rohkem kui üks: hõimudevahelised sõjad ja uued liidud (nt madjarite tulek), kuivusest tingitud ressursinappus või vastupidi ressursi ülejääk või mitme mõjuri koostoime. Ränne võis olla algselt ebaedukas: uued hõimustruktuurid väljarändealadel pidid kohanema välise survega ja leidma võimusuhetes "oma koha", kujundades uue regionaalse identiteedi (Anthony 2007: 118). Soodus asend ja suutlikkus seda säilitada andis eelise rohkem isoleeritud rühmade ees, võimaldades kauplemise ja innovatiivse oskusteabe omandamise kaudu toota kestlikuks, stabiilseks ja ekspansiivseks arenguks kvalifitseeritud inimressurssi ja tekitada sotsiaalset kihistumist.

Loodustingimuste tõttu küllaltki piiratud radade valiku tõttu oli hõimudel hõlbus rändeteid sajandeiks "lukustada", võttes oma kontrolli alla kindlad kohad kaubateedel. Näiteks iraani rahvaste domineerimine Musta mere põhjarannikul pärast 1200. aasta eKr külmaperioodi eeldab, et valdav enamik indoeuroopa ja läänemeresoome hõime (v.a. ungarlased, turgi ja võimalik, et osa slaavi rahvaid) pidid olema selleks ajaks Euroopasse juba saabunud. Seega paigutub tänapäeva Euroopa rahvaste keeleline kujunemine ja jagunemine perioodi 4000–1200 eKr. Lõuna-Euroopa (baski ja türreeni keelkondade keelte kõnelejad) oli mõjutatud Anatoolia kaudu levivast ekspansioonist, mida veel kuni aastani 1200 kontrollisid semi hõimud (nn merest tulnud rahvad, ugaritid ja foiniiklased olid semiidid) ning kaukaasia keeli kõnelevad rahvad (lisaks veel hurri, hati, kaski jt rahvad), kes lukustasid vastava kauba- ja sõjatee. Kuigi indoeuroopa rahvaid ilmus Väike Aasia piirkonda (nt hetid) ja Balkanile (mükeene kultuur) ka enne seda, alates teise aastatuhande algusest, oli neid vähe. Ilmselt saabus kogu ulatuslik kreeka-itali-keldi laine mööda Musta mere äärset kaubateed.

Samas võis tegelik ränne olla edukate keelte puhul küllaltki marginaalseks teguriks, keelevahetust võis mõjutada staatus, võim ning juurdepääs ressurssidele. Ilmselt seetõttu on nt uurali rahvastele omane geneetiline komponent küllaltki tagasihoidliku osakaaluga (Häkkinen 2012). Heaks näiteks on inglise keel, mille oskajaid on tänapäeval üle miljardi, samas kui selle kõnelejaid

oli veel mõnisada aastat tagasi all miljoni. Järsu tõusu põhjuseks oli keele funktsioonide laienemine (Saja-aastase sõja alguses ei kasutatud seda isegi mitte Inglise kuningakojas!) ja selle (kõnelejate) staatuse tõus, mis meelitas inglise keelt ära õppima ning emakeelt vahetama.

Keelte kujunemisest

Keelepõhine inimrühmade klassifikatsioon on küllaltki hiline nähtus ning varasemale arusaamale võõras. Tolle aja põhiklassifikatsioon "oma-võõras" põhines territoriaalsel asukohal ja sugulusel (hõimusidemed), keeleerinevused olid harilikult sekundaarsed ja tuletatavad eelnevatest. Tuleb veel arvestada, et hõimustruktuur põhines (ja ka tänapäeval põhineb) peaasjalikult autoritaarsetel võimusuhetel, kus horisontaalse tasandi kokkulepped on ajutise ja taktikalise iseloomuga (Fried 1975).

Keel sõltub oma kõnelejatest, olles seotud looduslike tingimuste ja resurssidega ning nende muutumisega aja jooksul. Kliima muutumine on samas otseses seoses võimusuhete, nende ulatuse ja stabiilsusega, mis omakorda on mõjutatud tehnoloogilistest ja sotsiaalsetest innovatsioonidest, mis võimaldasid rahvastiku (ja selle tiheduse) kasvu ja selle edasist sotsiaalset stratifikatsiooni (Rannut 2009). Anthony (2007) ja Janhunen (2009) rõhutavad siin neoliitilist revolutsiooni, mille käigus võeti kasutusele uued toidutootmismeetodid põllumajanduses (teravilja- ja karjakasvatuses). Keelepiiride liikumine tähendas ennekõike võimupiiride liikumist (Rannut 2001, 2004). Seega ei olnud inim- ja keeleränne üks-üheses vastavuses, domineeriva inimrühma keel oli staatuselt kõrgem ning suhtluses eeldati selle kasutamist. Samuti haaras domineeriv rühm võtmetähtsusega territoriaalsete (nt jõgede koolmed, kaubateed) ja sotsiaalsete kohtade (asulad, sadamad) kontrolli enda kätte, määratledes keele nendes kohtades ja aegamisi ka nende ümbruses. Võimukeskused olid samas ka kommunikatsioonikeskused, mille kaudu levisid innovatsioonid ja nendega seotud sõnavara. Uued keeled tekkisid võimusuhete purunemise ja ümberformeerumise tõttu, mille põhjustajaks omakorda võisid olla migratsioonid ja rahvas-

tikumuutused, ning selle põhjustajaks jällegi looduskatastroofid. Näiteks pikaajaliste põudade või külmade tõttu vähenes rahvastik, koondudes üksikutesse refuugiumidesse ning tekitades "keelesaari", kus ühises võimuvõrgustikus kujunes pidevate kontaktide kaudu ühtne standard. Paremate klimaatiliste olude saabumisel taastus rahvaarv 3–4 põlvkonna jooksul, kuid väljakujunenud võimusüsteem takistas keelesaarte vahel endise homogeense suhtevõrgustiku kuunemist, luues sellega võimaluse erinevuste edasiseks suurenemiseks ja uute keelte tekkeks.

Keeled ise on olnud kõnelejate arvu poolest väikesed, sõltudes hõimuliitude suurusest, mis harilikult piirdusid lähemal asuvatega, mida sai ehk sõrmedel üles lugeda (Fried 1975). Hõim ise võis hinnanguliselt hõlmata paari tuhandet inimest Vahemere Euroopas ning tunduvalt vähem põhja pool. Samas olid stepirahvaste hõimuliidud tänu mobiilsusele suuremad. Keelte väiksuse tõttu on keelevahetus ja mitmekeelsus ilmselt olnud küllaltki sagedased nähtused. Euroopas on mitmeid keeli, mis on häämbunud ja mille kõnelejad on läinud üle domineerivale keelele, osa keelte puhul on see pooleli. Tõenäoliselt on seda teinud muistsed saamid, tšuvašid, bulgarid jt, kelle keeltes endisest keelest alles vaid mõned eelmise keele struktuuri ja häälduse jäänukid ning tundmatu etümoloogiaga sõnad. Arheoloogilised kultuurid annavad aimu ühiskondade mittemateriaalse kultuuri, sotsiaalse struktuuri ja võimusuhete ning tõenäoliselt kõrgema staatusega dominantkeele (või lähedaste keelte) olemasolu kohta kogu kultuurialal, mis võis ise olla mitmekeelne. Samas on selge, et kultuurilised innovatsioonid ja sõda ning võimusuhteid tähistavad sõnad võeti üle dominantkeelest.

Tõenduslikult on siiani ebaselge keelte olukord Euroopas veel viis tuhat aastat tagasi. Arvestuslikult oleks eelajalolises Euroopas olnud eksisteerimisruumi 20–40 keelkonna jaoks, võrrelduna praeguse kolmega (indoeuroopa, soomeugri ja turgi, pluss baski jt isolaadid), kuigi just tol ajal oli rahvaarv oluliselt väiksem: üle poole inimkonnast elas veel Aafrikas, poole Euroopa asustustihedus oli alla 2 inimese ruutkilomeetril, vaid Vahemere ja Lõuna-Euroopa jõgede ääres oli rohkem rahvast. Põhja-Euroopas oli tol ajal inimeste arv võrdne sama toidulauda jagavate karude arvuga, nt Eestis asus siis umbes 1000 karu ja

samavõrra inimesi. Indoeuroopa keeli ilmselt siis veel Euroopas ei olnud, neid dokumenteeriti esmakordselt pärast 2200 eKr paiku toimunud looduskatastroofi: tekkisid kreeka keele põhised mükeene ja minose kultuurid, Põhja-Mesopotaamias heti ja mitanni kultuur ja Põhja-Indias sanskritikeelsed tekstid. Eelnevalt oli vastavatel aladel tegemist mingite muukeelsete mitte-indoeuroopa rahvastega (hati, kaski, lemnia?).

Spekulatsioone eesti keele päritolust

Tänapäeval on keeleteadlased seisukohal, et eesti keel on välja arenenud uurali algkeelest mitmete vaheastmete kaudu. Kui mitu neid oli ja millised, puudub üksmeel. Küll aga leitakse, et uurali algkeelest millegi varasema konstrueerimine oleks keelematerjali piiratuse tõttu liialt spekulatiivne, kuigi hüpoteese on välja pakutud. Üksmeelselt arvatakse ka, et kindlasti eelnes eesti keelele vaheastmena läänemeresoome algkeel. Eelmiste eri perioodide algkeelte (s.o. traditsiooniliste keelepuude eri arengutasandite) iseloomustajaks võiks olla nn pudelikaelaseisund, mil mingi looduskatastroofi tõttu jäi järele vähe inimesi, needki vaid piiratud aladel, kus oli säilimiseks ressursse. Seega kujunesid uued järgmise tasandi algkeeled välja pudelikaela-refuugiumi olukordadest, kuni järgmine looduskatastroof neid tabas ja uus pudelikaelaefekt sündis. Iga selline olukord võis tekitada mitmeid refuugiume, mis said aluseks keelepuu edasistele harudele keele taastootmisel ja edasisel levikul. Selline lähenemine välistaks uralistide hulgas populaarse binaarsusprintsiibi divergentsis (Häkkinen 2011), sest harude arv sõltuks siis keele (kõnelejate) kestlikkust tagavate refuugiumide arvust katastroofide ajal. Samuti oleks põhjendatud eri vahealgkeelte erinev eenduvus, sõltudes vastava looduskatastroofi mõjust. Seega oleks uurali ja läänemeresoome algkeelte puhul tegemist järgnenud suurema ja teiste vaheastmete (nt lääneuurali murde) puhul tagasihoidlikuma looduskatastroofiga. Samuti on keelemuutuste puhul oluline katastroofide vahele jääva perioodi kestus. Ühtne keeleperiood ei saa ületada katastroofiraja, sest katastroof ongi senise keelelise ühtsuse lõhkujaks. Looduskatastroofid kujutavad endast seega

ajalisi pidepunkte, mis võimaldavad keelte arengu periodiseerimist (uurali algkeel, läänemeresoome algkeel jne).

Leksikoni põhjal arvatakse, et uurali ja indoeuroopa algkeelte kõnelejad olid naabrid eri looduskeskkondades, uurali rahvad olid korilased-kütid ja indoeuroopa omad karjakasvatajatest stepi-inimesed, kes koos vankrite kasutuselevõtuga muutusid oluliselt mobiilsemateks, sõjaliselt võimekamateks ja majanduslikult suutlikumateks. Selline olukord ei saanud olla võimalik enne aastat 3500 eKr., kui vanker kasutusele võeti ja koos sellega vastavad sõnad uurali keeltesse laenati. Enne seda olid indoeuroopa keelt kõnelevad hõimud ehk üks rühm paljudest, seega mitteolulised. Tõenäoliseks on peetud uurali ja altai rahvaste (turgi, mongoli ja tunguusi keelte kõnelejate) eelnevat naabrust ja kontakte, mille tõendiks peetakse struktuurseid sarnasusi keelte vahel. Samuti on võimalik paleosiberi-uurali kunagine kontakt.

Vankri leiutamisaegne indoeuroopa ja uurali hõimude kontakt toimus ilmselt kuskil Altai ja Kaspia mere vahelisel alal, mis tol ajal oli tunduvalt niiskem ja metsasem. Uurali keele kõnelejate paigutamine ligilähedaselt Eesti laiuskraadile vastavale Volga-Kaama alale eeldaks kogu kõnelejaskonna marginaalset arvu (nt kogu Eesti elanikkond võis tol ajal olla 5000 ümber) ning selle suutlikkus laialt Põhja-Euroopas levida, aegajalt lõuna poole laskuda ja teised rahvad välja tõrjuda ei ole keelepoliitiliste mudelite alusel võimalik (Rannut 2009). Tõenäolisem oleks uurali ja soome-ugri kõnelejaskond paigutada olulisemalt lõunapoolsemasse põhja-lõunasuunalisse ja põhja pool laienevasse metsamassiivi, kusjuures samojeedi rühm võiks olla kõige põhjapoolsem, kes võis kontakti kaotada tohhaari tühma lahkumisel eeldatavalt 3200 eKr paiku seoses looduskatastroofiga. Ilmselt ei ole korrektne paigutada uurali algkeele lagunemisaega 4000 aasta eKr juurde ja seostada kammkeraamika kultuuriga, sest see ei ole kooskõlas indoeuroopa algkeele protsessidega ning laenudega sealt soome-ugri ja uurali algkeelde. Nimelt on ka kõige vanemad indoeuroopa laenud pärit indoeuroopa algkeele viie vokaali perioodist (Kallio 2006) ehk pärast katastroofiraja umbes aastal 3200 eKr. Samuti oleks väär seostada

Eestisse jõudnud nöörkeraamika kultuuri kandjaid (tegemist oli suuresti deemilise difusiooniga) soome-ugri hõimudega.

III aastatuhande eKr järk-järguline kliima ja Kesk-Aasia kuivenemine, mis kaotas Altai ja Kesk-Aasia stepialade vahelt ühtse metsamassiivi, jättes järele üksikud ulatuslikumad metsaalad, põhjustas ilmselt nii hõimusidemete ja koos sellega mõju- ning võimuseoste kadu, mis mõne sajandi jooksul eristunud soomeugri rühmades olulisi keeleerinevusi tekitasid ning seekaudu endist keeleühtsust liigendasid. Samuti on eeldatav kõrbetsoonide teke, mis olid looduslikeks barjäärideks stepirahvastele. Sellega oleks seletatav ka indoiraani keele mõju läänemeresoome keeles, mis võis olla põhjustatud stepi- ja metsarahvaste keelekontaktist Altai piirkonnas. Indoiraani laenude alusel sobiks soome-ugri algkeel ajaliselt samasse aega kui aastal 2000 lagunenud indoiraani algkeel (Kallio 2006).

Iga järgnev katastroof kuivatas Kesk-Aasiat järjest enam, mis muutis laiuvad metsad järjest kitsamaks ribaks eelmäestikus ning stepi poolkõrbeks ja sundis järjest rohkem hõime lahkuma põhja poole ja mööda Kaspia madalikku loodesse, kust algasid Musta mere stepid, millest kujunes indoeuroopa hõimude edasine siirdeala. Viimased indoeurooplastest lahkujad sellest vööndist olid balti-slaavi ja indoiraani hõimud, viimastest osa võis lahkuda pärast aastat 2200 eKr edelasse (mitanni kultuur), osa 1200 aasta eKr järel Musta mere steppidesse.

Keelepoliitiliselt oleks eeldatav väljarändajate kiire assimilatsioon uutes asupaikades, kuid ilmselt seda ei juhtunud. Kestlikkust tagavaid faktoreid võis olla mitmeid: esiteks nomaadide sõjaline mobiilsus, misa andis eelise põllupidajate ees, ning teiseks majanduslikud ressursid, mis lisaks võimuks konverteerimisele ka keelelevi soodustasid. Nimelt olid Kesk-Aasias tinavarud, mida võis lausa maapinnalt kaevandada ja millest kogu pronksiaja Euroopas ja Aasia kultuurides suurt puudust tunti.

Ajastust 1200 aastat eKr toimunud looduskatastroofi järel on piisavalt kirjalikke andmeid, et teha järeldusi Euroopas kasutusel olnud keelte, nende tüübi ja suguluse kohta. Lõuna-Euroopas domineerisid indoeuroopa keeled, mille kõnelejad tegelesid valdavalt maaviljelusega, lisaks oli säilinud tänapäevast tunduvalt rohkem muid keeli (ibeeri, etruski jt). Kesk-Euroopas olid tol

ajal keldi hõimud, neist põhjas germaani hõimud. Slaavlaste ja baltlaste kohta tol perioodil kindlad andmed puuduvad. Võimalik, et vähemasti osa neist jõudis kohale enne karjakasvatajaid sküüte, sarmaate ja muid iraani rändhõime, kes Musta mere äärseid steppe tol perioodil kontrollisid. Neist põhja pool metsavööndis asusid tõenäoliselt soome-ugri hõimud, ennekõike volga rahvad, keda mööda veeteid uute rändrühmade ja keelevahetajate poolt järjest kaugemale ülespoole pressiti. Ebaselge on läänemeresoome hõimude jõudmine Dnepri jõeni ja sealt edasi üles tänapäevaste asualadeni. Praeguseks on küllaltki selged kogu Euroopas. Kas need hõimud kasutasid samu muistseid ränderadu-kaubateid koos indoeurooplastega mööda Musta mere põhjarannikut rännates või liikusid kuskil põhja pool, n-ö korrus kõrgemal, on teadmata. Viimase võimaluse vastu on esitatud argument, et tuntud Musta mere äärsest rännuteest põhja pool liikumiseks puuduvad selleks vajalikud ida-lääne suunas voolavad jõed (Kurs 2011), samuti pole ajaloost teada midagi põhjapoolsematest kaubateedest, mis muudab selle võimaluse ebatõenäoliseks. Sejma-Turbino pronksesemetes sialduva tina rändamine Kesk-Aasia tinakaevandustest Läänemereni katab küll mitmete jõgede (nt Oka, Donets) ülemjooksud, kuid ühtlast transportvõrgustikku endast ei kujuta. Carpelan (1999: 270) seostab selle nähtuse läänemeresoome keele jõudmisega Läänemereni, mis võiks olla esimene kronoloogiliselt ja klimaatiliselt mõeldav variant. Sellega võiks seostada balti ja ehk ka germaani laene, kuigi uute rekonstruktsioonide järgi võiksid need paigutuda ka perioodi pärast aastat 1200 eKr toimunud looduskatastroofi, mis sobib Kallio (1998) pakutud ajastusega. Samas on balti laenude kronoloogiline fikseerimine problemaatiline: balti keeled on dokumenteeritud ainult mõnisada aastat tagasi, seega ei ole rekonstruktsioonide täpsuses kindlust. Ajalist määratlemist mõjutab ka nn külmkapi-efekt, mille puhul perifeerses positsioonis olevates keeltes on muutused ja areng aeglasem teiste sama keelkonna keeltega võrreldes. Ka germaani laenude dateerimises ei ole üksmeelt: traditsiooniline käsitlus paigutab need nelja aastatuhande taha, samas kui vanimad skandinaavia ruunikirjad on veel alggermaani keeletasemel. Kuna need sõnad paigutuvad varase läänemeresoome algkeele rekonstruktsiooni-

tasemele, näitab see Kallio (2006) arvates, et veel mõnisada aastat eKr. oli tollane läänemeresoome algkeel veel küllaltki lähedane uurali algkeelele.

Läänemeresoome algkeelest eristus ilmselt esimesena lõunaeesti keel (Wiik 2005), põhjuseks selle jäämine ekspansioonis põhja suunas mööda jõgesid (Dvina, Lovat) kõige lõunapoolsemaks läänemeresoome keeleks, kust see ilmselt slaavi hõimude eest koos põgenikega 8.–12. sajandil saabus. Lõunaeesti keel on teiste läänemeresoome keeltega võrreldes säilitanud mitmeid arhailisi jooni, mis annab tunnistust selle perifeersusest. Seega pidi see asuma kaugel läänemeresoome keelte tuumikust ning nendevahelistest sõlmteedest ja suurematest asulatest, kus liikumist rohkem. Arvestades slaavi hõimude lõunaeesti kõnelejatele tugevnevat survet, mis sundis neid põhja poole taganema tõenäoliselt mööda kaubateid, kui ungari hõimud Dnepri vesistusse ja Karpaatidesse jõudsid, võiks lõunaeestlaste eelneva asuala paigutada Pihkvast ja Irboskast lõuna poole, ehk kuni Polotski-Gnezdovo aladeni välja. Selline paigutus võimaldaks selgitada Lõuna-Eestis mööda Emajõe kaubateed kujunenud liivi ja karjala keele seoseid. Lisaks toimis siin laiendatud keelekontakti faktor: Eestit läbiva kahe kaubatee tõttu kujunes hõlmatud murrete homogenisatsiooni kaudu ilmselt välja ka kaks erinevat murderühma, mida hiljem on mõjutanud slaavlaste eest taanduvad idapoolsed hõimud..

Viimaste aastakümnete jooksul on indoeuroopa algkeele ja järgnevate keeletasemete ajastus muutunud tänu uutele leidudele ja analüüsidele järjest hilisemaks. Sellega on uralistikas omaks võetud dateeringud sobitatud vaid osaliselt, mida on just laenude puhul märgata (Kallio 2006). Keelesotsioloogiliste arusaamadega ei sobi kokku ka väidetav põhjapoolsete suure rahvastikuga keelte algkodude ja kultuuride kunagine olemasolu. Oma karmi pitseri vajutab eri teooriatele paleoklimatoloogia, mis ei anna võimalust rahvaste säilimiseks suuremate looduskatastroofide ajal Põhja-Euroopas. Kõik need andmed võimaldavad ümber hinnata eelnenut ja pakkuda välja arutamiseks uusi variante.

Mart Rannut
Integratsiooni Uuringute Instituut
Kaare 3a-8, Loo, Harjumaa 74201
Mart.rannut@integrationresearch.net

Kirjandus

Anthony, David W. 2007: *The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press http://books.google.com/books?id=0FDqf415wqgC&printsec=frontcover&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=true (12.04.2012).

Barber D. C. jt 1999: Forcing of the cold event of 8,200 years ago by catastrophic drainage of Laurentide lakes. *Nature* 400, 344–348.

Bond, Alan; Hempsell, Mark 2008: *A Sumerian Observation of the Köfels' Impact Event*. Alcuin Academics. http://www.amazon.com/Sumerian-Observation-K%C3%B6fels-Impact-Event/dp/1904623646#reader_1904623646 (12.04.2012).

Carpelan, Christian; Parpola, Asko 2001: *Emergence, contacts and dispersal of Proto-Indo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan in archaeological perspective. Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*. (Toim. Carpelan et al.) Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 242.

Carpelan, Christian 1999: Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100–1000 eKr. – *Pohjan poluilla: suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Toim. Paul Fogelberg. 249–280. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten.

Darby D. jt 2001: New record shows pronounced changes in Arctic ocean circulation and climate. *EOS* 82, 49, 601–607.

Fried, M. H. 1975: The notion of tribe. Menlo Park, Cummings Publishing Company.

Häkkinen, Jaakko 2012: Suomalaiset Magnus Ducatus Lituaniae Projectin K=12 jaon mukaan. http://www.mv. helsinki.fi/home/jphakkin/K12.pdf (11.06.2012).

Häkkinen, Jaakko 2011: Kielen menneisyys ja kielten kehityksen kuvausmallit. http://www.mv.helsinki.fi/home/jphakkin/Kielen_menneisyys.pdf (11.04.2012).

Häkkinen, Jaakko 2009. Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 92, p. 9–56. http://www.sgr.fi/susa/92/ hakkinen.pdf (11.04.2012).

Janhunen, Juha 2009. Proto-Uralic – What, Where, and When? The Quasquicentennial of the Finno-Ugrian Society. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 258. Helsinki 2009. 57–78. http://s15523 9215.onlinehome.us/turkic/40_Language/JanhunenJUralicEn .htm (11.04.2012).

Kallio, Petri 2006: Suomen kantakielten Absoluuttista kronologiaa. *Virittäjä* 1/2006, 2–25 http://www. kotikielenseura.fi/ virittaja/hakemistot/jutut/2006_2.pdf (23.03.2012).

Kallio, Petri 1998: Vanhojen balttilaisten lainasanojen ajoittamisesta. Riho Grünthal & Johanna Laakso (toim.), *Oekeeta asijoo: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998*. 209–217. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 228. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kerr R. A. 1998: Sea-floor dust shows drought felled Akkadian Empire, *Science*, 279, 325.

Kurs, Ott 2011: Maastikumuutusi ja rahvarändeid Euraasias. *Akadeemia* 7 /23: 1375–1389.

Lee-Thorp J. A. jt 2001: *Rapid climate shifts in the southern African interior Thought the mid to late Holocene*, Geophysical Research Letters 28, 23, 4507–4510.

Rannut, Mart 2009: Threats to National Languages in Europe. – *National and European Language Policies* (35–52). Ed. Stickel, Gerhard. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang Verlag

Rannut, Mart 2004: *Posobie po jazõkovoi politike*. Tallinn.

Rannut, Mart 2001: Eesti kirjakeelest ja selle kvaliteedist. – *Keelekorralduse konverents 18.–19. november 1999. Ettekanded.* Eesti Keele Instituudi Toimetised 8. Tallinn: 74-101.

Wang Y. jt 2005: The Holocene Asian monsoon: links to solar changes and North Atlantic climate. *Science* 308, 854–857.
Wiik, Kalevi 2005. *Eurooplaste juured*. Ilmamaa, Tartu.
Uriarte, Anton 2011 History of Earth's Climate. Gobierno de Vasco. http://web.me.com/uriarte/Earths_Climate/Earths_Climate_ History.html (2.11.2011)

Mart rannut: Õuruupa inneaoluulidsõq rändämiseq ja noidõ etnolingvistiline peritolo: spekulatsiooniq keskkunna mõo ja keelelidse üllenpidämise ümbre

Artiklin kaias kliima muutumiisi Õuruupan ja Kesk-Aasian ku mitmidõ Õuruupa rahvidõ võimaligul aoluulidsõl kodomaal viimädse viie aastagatuhandõ seen (vanõmbist kliimamuutuisist tulnuid rändämiisi saa-ai kimmide etnolingvistiliidsi tunnussidõga köütäq). Kaias ka naidõ muutuisi mõjjo rahvidõga sündüvile protsessele, innekõgõ kuulmisõlõ, rändämiisile, etnokultuuriliidsilõ muutuisilõ ja keelevaihtusõlõ. Silmätäs mitmit arvamiisi soomõugrilaisi ja indoõuruuplaisi aoluulidsõ kodomaa kotsilõ ni naidõ kõlbsust kliimamuutuisi, varro kättesaamisõ, teknoloogia vahtsõnduisi ja võimuvaihõkõrdo perrä, miä ommaq käümä pandnuq rändämiisi, kujondanuq rahvit ja loonuq vahtsit kiili. Tsihis om tuvvaq selgüt esiq keelerühmi rändämiisi aoluulidsõ järekõrra, tiikundõ ja jaolt ka ao kotsilõ, kunas nuuq rändämiseq olliq. Silmän peetäs nii arkeoloogia ku keele-, kliima- ja geeniteedüst, ni ehiteldäs tuu perrä esiq rahvarühmi rändämiisi võimalik mutõl.

Tähüssõnaq: aoluulinõ keeletiidüs, fennougristiga, indoõuropistiga, paleoklimatoloogia, luuduskatastroofiq, kliimamuutus, rahvarändämiseq

Märksõnad: ajalooline keeleteadus, fennougristika, indoeuropistika, paleoklimatoloogia, looduskatastroofid, kliimamuutus, rahvastikuränded

Mart Rannut: Prehistorical migrations in Europe and their ethnolinguistic origin: some speculations concerning environmental impact and sociolinguistic behaviour

The article focuses on climatic changes in Europe (and in Central Asia as the historical homeland of most European population) during the last five millennia (earlier climatic changes cannot be linked to contemporary ethnic and linguistic data), and their impact on population, especially on migrations, ethnic/tribal/cultural re-adjustments and language shifts. Various hypotheses are discussed concerning the historical origins of two main contemporary language families in Europe, Finno-Ugric and Indo-European language groups, as their development is tightly interwoven in history. The main markers are climate (changes), resources, (technological) innovations, changes in power relations, causing shifts and migrations, and languages themselves. The aim of the article is to clarify the order and presumable time period and routes of various migrations, the chronology of contacts /clashes of groups together with outcomes, taking into account the impact of natural catastrophes and genetic data.

Keywords: historical linguistics, Finno-Ugric studies, Indo-European studies, paleoclimatology, natural catastrophes, climatic change, migrations

PIIRID SOOS: KIHELKONNAPIIRID PÕLTSAMAA JÕE ALAMJOOKSU SOOALADEL

TOOMAS KIHO

Kutluuripiirid, ka siis kui jätta kõrvale hiiglaslikud tsivilisatsioonide ja kultuuride piirid ning kõnelda mikropiiridest maastikul, sõltuvad eeskätt inimasustusest. Selliseid pisemate kultuuriüksuste kokkupuutealasid ehk piire on mitmel tasandil ka Eestis. Piirid määratlevad inimeste mõjualade ulatuse, ka kõige pisemate kultuuriliste entiteetide omad. Rohkem või vähem kultuuristatud maastikes on piiridel konkreetne ja kindel kujunemisalus: inimtegevus, ning seal on piirijooned üldiselt ka konkreetsemad. Kuidas kujunevad aga piirid raja-aladel, kuhu inimestel on asja harvem; maastikel, mida inimtegevus mõjutab vähem? Ehk siis paikades, mis suurel määral on kõrval inim(poliitilistest)huvidest? Lihtne näide on piirid kõrvedes, kõndudes, laantes, soodes ja rabades – nimetagem neid soopiirideks.

Soopiirid kalduvad olema ähmasemad. Samas üldtopograafiliselt, maakaartidele piiride kandmisel mõjuvad hõrealad kaardi üldpilti niisama palju kui tihekultuurialad. Kaardimuster sõltub nendest niisama palju.

Vaatlen üht konkreetset hõreala – soomassiivi Võrtsjärve madalikul Põltsamaa jõe alamjooksul, nimetagem seda maa-ala siin Alam-Põltsamaaks. Nimevalikut põhjendades – ühelt poolt on teine võimalik nimi Alam-Pedja juba muu sisuga hõivatud, teisalt on siinsete alade näol tegu Põltsamaa mõisale, alates 18. sajandi teisest poolest Uue-Põltsamaa mõisale kuulunud maaga. Siin märjal ja soisel maal kohtuvad kolme Eesti kihelkonna piirid: Kolga-Jaani, Põltsamaa ja Kursi. Seda piiriala on joonistatud Eesti kihelkonnakaartidele mitut moodi. On tekkinud mitu joonistustraditsiooni, mis ei ole üksteisega kooskõlas. Üha ja kuni viimase ajani leiavad eri trükistes ja veebipaikades levitamist üksteisele vastukäivad kaardid või skemaatilised plaanid. Arhiivi- ja pärimusallikatele tuginedes püüan Alam-Põltsamaal leidu-

vates soopiirides selgust tuua ning aidata korrigeerida Eesti kihelkonnapiiride kaarti.

1. Alam-Põltsamaa asend ja probleemi kirjeldus

Ala, millest siin lähemalt juttu tuleb, on suhetliselt suur sooala Võrtsjärve põhja- ja kirdekaldal. Makromaastikulises mõttes on tegu Võrtsjärve nõoga, kuhu jääaja järel ulatus Suur-Võrtsjärv. Ala on metsane ja soine, seda läbivad ja siin ühinevad mitmed Eesti mõõdus suured jõed (Emajõgi, Pedja, Põltsamaa jt) ja nende laiad lammid. See maa-ala on alati olnud väga hõreda inimasustusega, nii minevikus kui tänapäeval. Kui jätta kõrvale Tartu-Viljandi riigimaantee, siis muid teid ega muud inimese poolt rajatud taristut ei vaadeldaval alal ega üldse Võrtsjärve nõo laialdasel alal õigupoolest polegi. Liikumiseks on kasutatud ja kasutatakse tänapäevani vajaduse korral jõgesid, külmal ajal on lisaks tarvitatud ka taliteid. Jõgede kaudu on ka vaadeldavat maa-ala ja tema asendit mõttekas siin lugejatele kirjeldada.

Põhja poolt, vastavalt kirdest ja loodest laskuvad Pedja jõgi ja Põltsamaa jõgi alla (tõsi, jõe lang on mõlemal juhul väga väike) ning ühinevad omavahel Londoni nime kandva kohakese juures, viis kilomeetrit enne seda, kui need veed üheskoos Pede jõe nime all Emajõkke jõuavad (ametlikes jõgede loendeis peetakse Pedja ja Põltsamaa ühinemisel moodustuvat Pede jõge Pedja alamjooksuks, sel juhul tuleb Põltsamaa jõge Pedja parempoolse lisajõena käsitada, vt nt keskkonnaregister http://register.keskkonnainfo.ee/; Arukaevu 1986 jm). Siinsetel aladel laiub Alam-Pedja looduskaitsela, mis on 1997. aastast tunnistatud ka rahvusvahelise tähtsusega märgalaks ning võetud 2004. aastast ka Euroopa Liidu Natura alade võrgustikku (www. rmk.ee).

Nii nagu inimesed on siinkandis liikumiseks veeteid kasutanud – ja taliti taliteid –, on kulgenud ja valgunud ka kultuurilised mõjualad. Meid huvitab siin eri kihelkondade problemaatika. Seetõttu vaadelgem, milliste kihelkondade alad siia ulatuvad. Olgu ääremärkusena selgituseks lisatud, et ostime siinses töös just nimelt rahvakultuurilisi piire, st kihelkondlikku jaotust, mille jäljed on aja jooskul talletunud nt luterlikesse kirikuraamatu-

tesse, mitte aga (mõisa)valdasid ehk nn administratiivseid üksusi, mis üksnes maade või metsade kuuluvust ühele või teisele mõisaomanikule näitavad. Viimased ei ole Eesti rahvakultuurilises mõttes olulised, seevastu kultuurilised kihelkonnad on põhiliseks aluseks meie rahvakultuuri püsimisel ja kestmisel.

Läänest, Põltsamaa jõe paremalt ehk siis läänekaldalt ulatub lõunasse kuni Võrtsjärveni ja Emajõeni **Kolga-Jaani kihelkond**. Kolga-Jaani kihelkonda kuulub siinne kohalik asustuskeskus, omaaegse klaasivabriku asukohana tuntud Meleski küla, samanimeline raba ja tegelikult ka eespool nimetamist leidnud Londoni-nimeline kohakene Pede jõe alguses.

Lõunas, s.o lõunapool Emajõge, on tegu Tartumaaga, ning siin ulatuvad Emajõeni Rannu ja **Puhja kihelkond**. Esimese neist võime edaspidi vaatluse alt kõrvale jätta, kuivõrd Rannu kihelkonna alad kusagil Emajõge ei ületa ning seetõttu ka siin töös vaadeldavale maa-alale ei küüni. Seevastu Puhja kihelkonna alla kuulub ka väike Palupõhja küla põhjapool Emajõge – siinsed Emajõe vasakkalda talud on käinud üle jõe Puhja kiriku alla.

Idas näeme Laeva küla ja endist mõisa (praegu ametlikult Valmaotsa küla), mis kuulub teatavasti **Kursi kihelkonda**. Külast (ja Tallinna-Tartu maanteest) läänes asub Laeva raba ja temaga külgnevad teised sood ja rabad. Need märgalad ulatuvad kuni Pedja jõeni.

Teised niisama võimsad raba- ja sooalad jõuavad siia ka **põhja** suunast – Põltsamaa ja Pedja jõe harudevahelt: eeskätt Põltsamaa raba, aga ka väiksemad nagu Peterna raba, Keelepera raba, Torni raba jne. See ala on kuulunud **Põltsamaa kihelkonna** alla. Olgu mainitud, et siin ja eelmises lõigus nimetatud ida- ja põhjaalad on tänapäeval koondatud Alam-Pedja looduskaitselala koosseisu.

Kihelkonnapiiride pilt võiks olla kaugemalt vaadates üsna selge – siia jõuavad eri ilmakaartest eri kihelkonnad, eri kultuuripiirkonnad. Õieti ei olegi küsimus muus kui selles, kuidas need piirid konkreetselt kokku jooksevad. Ja ega see olegi lõpuks iseenesest väga tähtis, kuna tegu on, nagu öeldud, suhteliselt inimasustuseta piirkonnaga. Ja kui pole inimesi, siis ei saa olla ka (inim)kultuuri ega küsimuseasetust kultuuri ja piiride kohta. Enamgi veel: et kihelkonnapiiride puhul on tegu kultuuriliste

piiridega, siis pole need kunagi olnudki väga teravad joonelised piirid (Lepik 1998). Ometi on küsimus tähtis – just suuremate ja üldistavamate kaartide joonistamise puhul. Kuidas kujutada piire ja kihelkonade territooriume, sellest sõltub ka kaardi üldmuster. Ja kui räägime Eesti kihelkondade kaardist, siis on pilt sootuks erinev, sõltuvalt sellest, kas kaks kihelkonda puutuvad omavahel kokku või mitte, milliseid mustrilisi konfiguratsioone need moodustavad jne.

Konkreetselt on siin vaadeldava piirkonna kohta levinud põhimõtteliselt kaks eri viisi, kuidas Põltsmaa/Kursi/Kolga-Jaani kokkupuutekoht on kujutatud.

Variant A. Pikk Põltsamaa. Põltsamaa kihelkond ulatub piki Põltsama jõge alla, mööda jõe vasakkallast ning ka üle Pedja jõe itta, hõlmates sealse peaaegu asustuseta ala ning küündides kuni Kursi kihelkonna edelapiirini ning Palupõhja juures puutudes kokku Puhja kihelkonnaga.

Varaint B. Lühike Põltsamaa. Põltsamaa kihelkond ei ulatu Põltsmaa jõe vasakkaldal nii kaugele lõunasse, seevastu Kursi ulatub välja kuni Pedja jõeni, puutudes seal kokku Kolga-Jaaniga.

Esimese variandi järgi on kaardipildil seega “pikk Põltsamaa”, mille viimane lõunaots kiilub end Kolga-Jaani ja Kursi vahele. Teise variandi järgi on tegu “lühikese Põltsamaaga”, mis tähendab, et Kursi kihelkond katab meie vaadeldava ala ning küünib ise kuni Kolga-Jaanini.

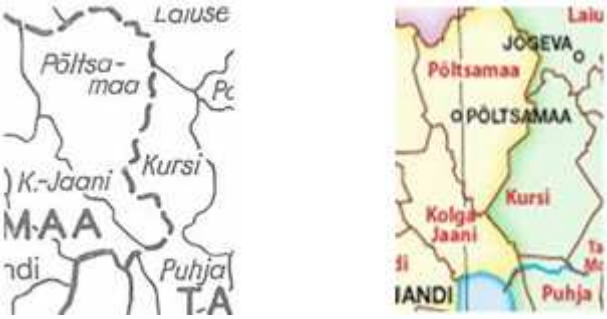

Joonis 1. Vasakul pildil pikk Põltsamaa (var A) ja paremal lühike Põltsamaa (var B).

Nagu öeldud, leidub kirjanduses ja kaartidel mõlemat varianti. Näiteid. Pika Põltsmaa variant (A) on kaardipildil kasutuses järgmistes jm väljaannetes:

- Koguteoses *Eesti* (Eesti 1925jj).
  Nt *Viljandimaa* raamatus mitmel pool (Luha jt 1939: 3, kaardileht).
- Eesti (Nõukogude) Entsüklopeedia (1985-2007).
  Nt 12. kd (2003). *Eesti A-Ü*, kaart "Kihelkonnad ja praostkonnad 1938" (lk 218).
  Ka 2. kd (1987). *Cera-Fill*, kaart "Eesti 19. saj. II poolel" (lk 309) (tõsi siin on pikk Põltsamaa, mis eraldab Kursit ja Kolga-Jaanit, tavapärasest kitsam, sama ka Moora, Viires 1964: 42-43).
- Rahvaluule- ja folklooriraamatutes on just see ainuvaldav skeem, sama kehtib ka murde- ka keeleraamatute kohta. Valik neist väljaandeist:
  - Oskar Loorits *Endis-Eesti elu-olu* (Loorits 1939: 8– Eesti kihelkondade kaart) .
  - *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*. I (XV), Trt 1947 jj.
  - E. Laugaste, E. Normann *Muistendid Kalevipojast*, lk 591-592 (3 skeemi), Tln 1959.
  - E. Laugaste, E. Liiv, E. Normann *Muistendid Suurest Tõllust ja teistest*, lk 404-405 (4 skeemi), Tln 1963.
  - E. Laugaste, E. Liiv Muistendeid Vanapaganast, lk 32-33 (3 skeemi), Tln, 1970.
  - Mart Mäger *Linnud rahva keeles ja meeles*. 1969.
  - Mall Hiiemäe (koost). *Eesti rahvakalender*. 1970-1995. I-VII.
  - Aliise Moora. *Eesti talurahva vanem toit*. 1980, 1991.
  - *Väike murdesõnastik*, 1989.
  - *Eesti murrete sõnaraamat*, 1994 jj.
  - Karl Pajusalu jt *Eesti murded ja kohanimed*, 2009.
  - ja paljud muud selle valdkonna trükised, kus kõigis on ühtlane skemaatiline plaan kasutusel.

Lühike Põltsamaa ehk B variant on:

- ENE. II kd. E-Herm. märksõna ENSV, kaart "Eesti 19. saj. II poolel" (lk 78), Tln 1970.

- Ants Viires, Elle Vunder (koost.) *Eesti rahvakultuur*. kaart “Eesti 19. saj. II poolel” (lk 55), Tln: Eesti Enstüklopeediakirjastus 1995
- EE. 11 kd. Eesti üld. kaart “Eesti 19. sajandi II poolel” (lk 290), Tln 2002
- Aliise Moora. “Eesti talurahva vanem toit”, 2. tr, Trt: Ilmamaa 2007. Muide, selle uustrüki kaardid pärinevad kõik Regiolt ja on ekstra selle trüki jaoks uuesti tehtud, kuna esimese trüki kaartidel veel vana hea pikk Põltsamaa esines.

Üldise suundumusena tundub, et kaardipilt A on veidi pikema ajalooga kui B, ent viimane on asunud mitmes trükises tugevasti murendama varasemat pilti, millega vaataja pilk ilmselt teatud määrani harjunud oli. Täiesti uus on B variandi ilmumine etnograafia-alastesse trükistesse (nt Moora 2007), kus varem täielikult A variant esines (k.a Moora 1980, 1991). Ning nagu esitatud näidetest selgub, tugineb enamik B-varianti kujutavaid kaardipilte otsapidi Regio uuematele väljaannetele, varasemaks erandiks on vaid 1970. aasta ENE.

2. Alam-Põltsamaa asustuse ja kultuuri kujunemine

Vaatleme nüüd lähemalt Alam-Põltsamaa ala asustusloolist kujunemist. Ning seal, kus asustusloost jääb väheks, võtame appi ka sekundaarsed kultuurinähtused maastikus, eeskätt toponüümid loodusobjektide kohta.

Esmalt teeme korra veel ümber Alam-Põltsamaa ühe mõttelise ringi mööda külasid-talusid, mille puhul on igas ilmakaares ammuilma kihelkondlik jaotus välja kujunenud ning inimeste liikumisteed ja -mustrid (ka kultuurilised) selged ja vaidlustamata. Läänes – Meleski koos Londoniga kuulub Kolga-Jaanile; põhjas – Umbusi talud, ka kaugeimad, mis asuvad küla keskusest eemal lõunas, kuuluvad Põltsamaa kihelkonda; kirdes Utsali küla, Kirna ja Jüriküla ning idas Laeva Sooküla (ametlikult on see küll Valmaotsa osa) kuuluvad kõik Kursi kihelkonda; ning lõunas – Palupõhja kuulub Puhja kihelkonda.

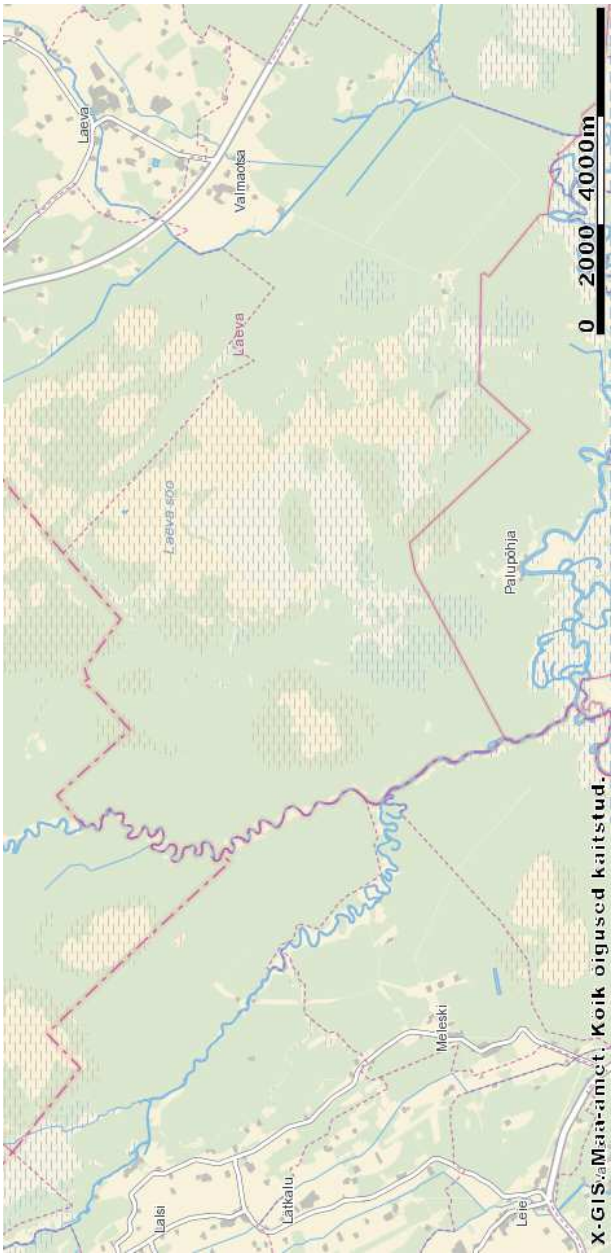

Joonis 2. Alam-Põltsamaa asendi kaart maaameti kaardirakendusest.

Lahtiseks jääb üks vähem kui kümnekilomeetrise läbimõõduga maa-ala – nagu eespool seda nimetasime: Alam-Põltsamaa – Pedja jõest kuni Valmaotsa külani (vt joonis 2).

Olgu mastaapide ettekujutamise mõttes antud ka mõni maamõõt: Utsali lõunapoolseimast talust Nõmmeotsalt on Palupõhjale lõunas linnulennult 7,5 km; läänest itta, Pedja jõelt üle soode Rehesaarde Laeva all 8 km.

Orienteerumise lihtsustamiseks võib edaspidises uuritava ala ehk Alam-Põltsamaa läänepiiriks pidada Pedja (ja Pede) jõge, lõunapiiriks Palupõhja küla või ka praegust Puhja vallapiiri Emajõe põhjakaldal, idapiiriks Laeva raba ja põhjapiiriks Utsali küla viimaseid kultuurmaid.

Kihelkonna kui kultuuripiirkonna määratlemise juures on vaieldamatult põhiküsimuseks inimtegevus – esmaeelduseks on inimasustuse ja -mõjutuse olemasolu. Seega on kohane püstitada küsimus, millal Alam-Põltsamaale tekkis püsiasustus. Et tegemist on nii põllupidamiseks kui muuks tulundustegavuseks üsna ebasoodsa sooalaga, siis võib üsna kindlalt oletada, et püsiasustust siin ennevanasti polnud. Vähemalt mitte sellisel määral, et maaga kinnistunud kihelkondlik kultuur (mis tahes olemasoleva kihelkonnakeskuse suunas) oleks võinud juurduda. Teoreetiliselt sobinuksid need alad redupaikadeks muinasaja loojangul või hiljem, kuid teateid sellest pole (vtwww.rmk.ee, www.alam-pedja.ee, www.muinas.ee). Siiski on, viidates Tartu ülikooli arheoloogiakabineti arhiivi kirjetele, avaldatud arvamist, et see kant ehk päris ilma arheoloogiliste leidudeta pole, kuid ometi tähtsamad arheoloogilised leiud lähipiirkonnas on seotud eeskätt Kolga-Jaani voorestikuga kaugemal läänes (Kivisaare kalmistu pronksiajast jt, Jaanits jt 1982: 100).

2.1. Mellini kaart

Asustuse puudumist kinnitab ka esimene tõsiselt võetav maakaart, kus Alam-Põltsamaad on piisava täpsusega kujutatud, Mellini atlas 1796. aastast. Kui Mellin on kogu oma kaardi ulatuses üldiselt üsna hästi dokumenteerinud üksikkülad ning ka üksiktalud, siis vaadeldaval alal pole Mellini kaardil ühtki talu. Lähipiirkonnas on ta seevastu kaardile märkinud kaks kohanime: *Selli* ja *Palupõhja*. Mõlemad paiknevad Mellini jaotuse järgi

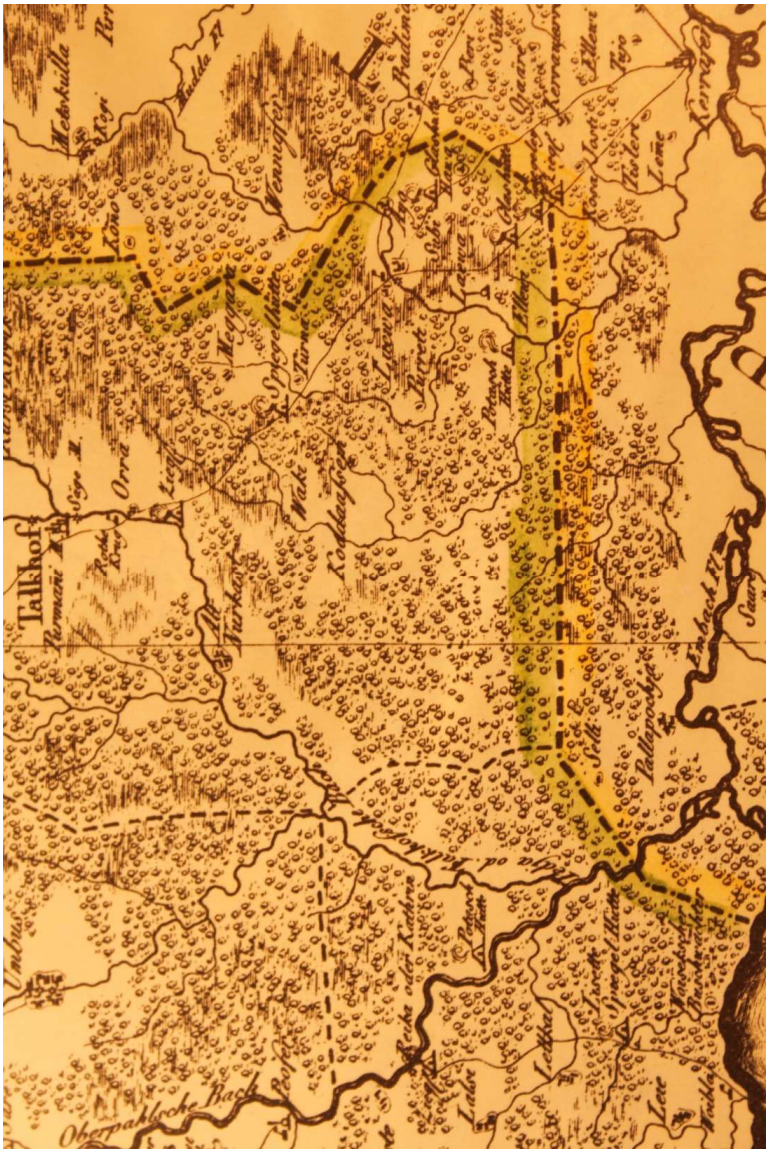

Joonis 3. Alam-Põltsamaaa Mellini kaardil 1796.

Puhja kihelkonnas. Meid huvitava Alam-Põltsamaa maa-ala, mis Mellinile erihuvi pole ilmselt pakkunud (kuna ala on asustuseta), joonistab Mellin üsna vaba käega Kolga-Jaani kihelkonda. Niisiis tekib siit lisaks eelkirjeldatud joonistusvariantidele A ja B ka veel kolmas variant C, kus Põltsamaa kihelkond on küll ka lühike (nagu variandis B), kuid Pedjast itta ulatub hoopis Kolga-Jaani kihelkond (mitte Kursi nagu variandis B) – ja seega on Mellini järgi Alam-Põltsamaa hoopis Kolga-Jaani kihelkonna osa. Ilmselt võime selle variandi C siiski edaspidises kõrvale jätta, sest seda varianti pole hilisemal ajal keegi enam esitanud, ja teiseks tuleb arvestada seda, et Mellini jaoks oli tegu "tähtsusetu" ja asustuseta alaga, kus joonistusel puudus tegelik tähtsus – kaardil oli vaja piir lihtsalt kuidagi lõpuni joonistada.

2.2. Rückeri kaart

1839. aasta C. G. Rückeri kaardilt leiame kõnealuse piirkonna lähistelt kõigepealt seesugused kohanimed: *Utsali*, *Nõmmeotsa*, *Rehesaare*, *Ristsaare*. Need kõik paiknevad Rückeri kaardil Kursi kihelkonnas. Puhja kihelkonnast leiame juba Mellini atlasest tuntud nimed *Palupõhja* ja *Selli*. Lisaks on Põltsamaa jõe ääres märgitud metsaülem *Förster*, aga tema juures pole kirjas kohanime (hilisematel kaartidel jm on see olnud Põltsamaa metsaülema asukoht; Rücker on kõnelause metsaülema pannud Kolga-Jaani). Kui vaatame kihelkondade piire, siis on need joonistatud variandi B ehk lühikese Põltsamaa järgi. Mõistagi teevad sama ka need järgnevad üldisemad kaardid, mis Rückerile toetuvad, eeskätt nn Stryki maakonnakaardid (Stryk 1877). Kuid sellest veelgi tähtsam on tähele panna, et territooriumil, mida meie uurime, st kõnealusel Alam-Põltsamaa alal, ei ole Rückerilgi veel mitte ühtki kohanime. Asustust Rücker sel alal ei märgi. Kõik Rückeri mainitud asustatud paigad – Ristsaare, Rehesaare, Nõmmeotsa, Utsali ning ka Palupõhja ja Selli – asuvad väljaspool Alam-Põltsamaa uuritavat maa-ala. Seega võib ka 1839. aasta kohta teha üsna tõepärase oletuse, et Alam-Põltsamaa oli veel ka siis asustuseta. Ja teine järeldus, mille saame teha, on see, et ka Rückeril on meid huvitava ala piirid joonistatud suvaliselt – inimtegevusse ja -kultuuri puutumatult. Seega ei saa me

veel 19. sajandi esimesel poolelgi rääkida Alam-Põltsamaa maa-ala kihelkondliku kuuluvuse kinnistumisest. Niisama meele-valdne, nagu oli selle ala joonistamine Kolga-Jaanisse Mellinil 1796. aastal, on ka selle ala joonistamine Kursi kihelkonda Rückeril 1839. aastal.

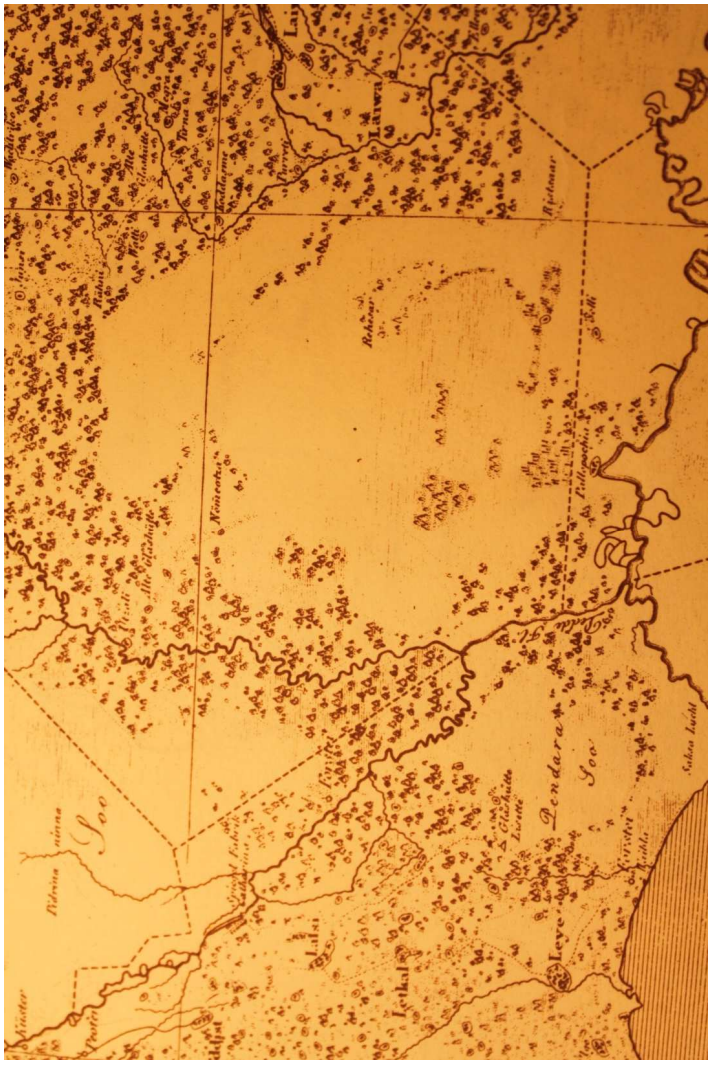

Joonis 4. Alam-Põltsamaa Rückeri kaardil 1839.

2.3. Kolmeverstane kaart

19. sajandi Eesti ala kujutavate kaartide seas on hästi tuntud ka üldiselt 1860. aastatega dateeritav nn vene kolmeverstane kaart. Selle koostamiseks tehti põhjalikud kaardistamistööd aastail 1855-1859. Meie uurimisala puhul on oluline, et kaart toob ära küll seesugused varasemastki tuttavad kohanimed nagu *Utsali*, *Nõmmeotsa*, *Rehesaare*, *Ristsaare*, *Selli*, *Palupõhja*, kuid vaadeldaval sooalal Alam-Põltsamaal ei leidu ikkagi veel sellegi kaardi järgi mingit inimasustust.

Joonis 5. Alam-Põltsamaa kolmeverstasel kaardil 1855-1859.

Joonis 6. Alam-Põltsamaa 200 000-sel kaardil 1938.

2.4. Kaart “Kas tunned maad”

Sada aastat hiljem, 1936.–1938. a ilmunud 1:200 000 mõõdus kaardilehtedel on lisaks ümberkaudsete piirkondade nimedele, mis meile on juba varasemast tuttavad – *Utsali*, *Nõmmeotsa*, *Rehesaare*, *Ristsaare* ning *Palupõhja* ja *Selli* – ilmunud ka päris konkreetsed nimed Alam-Põltsamaalt: *Karusaare* ja *Roka*. Tuleb arvestada, et nendel kaartidel kihlkonnapiire kujutatud ei ole, seega ei saa pelgalt kaardijoonise põhjal otsustada ühegi koha, küla ega talu kohta, millisesse kihelkonda ta kuulub. Jäme joon kaardil (vt joonis 6) märgib selleaegset maakonnapiiri, mis aga kihelkondlikku kuuluvust eriti seesugusel soisel alal ilmselt ei määra. Veelgi enam – varasemat arvestades peaks esimese kuue koha puhul nende kihelkondlik kuuluvus juba varasemast klaar olema, mille järgi ka Nõmmeotsa ja Rehesaare – olgugi siin kuuluvana selleaegsele Viljandimaale – kuuluvad koos Utsali ja Ristsaarega Kursi kihelkonda ning Palupõhja ja Selli Puhja kihelkonda. Küsimärk jääb Karusaare ja Roka kohale: millisesse kihelkonda need viimase saja aasta sees (1839-1938) tekkinud talud või metsavahikohad kuuluvad?

2.5. Arhiivikaardid

Eesti Ajalooarhiivis leidub huvitav Uue-Põltsamaa mõisa maaalade 2000-süllane kaart, kus on üksikasjalikult ära toodud ka kogu meid huvitav Alam-Põltsamaa ala. “Reduciert Charte von dem im Livlandischen Gouvernement Pernau-Fellinschen Kreise und Oberpahlenschen Kirchspiele belegenen privaten Gute Neu-Oberpahlen” (EAA.308.6.368). Kaart pärineb aastast 1862 ning kumbagi – ei Rokat ega Karusaaret pole peal, pole ka asustust nendes kohtades. Ainult mets ja laas ja soo.

Arhiivis leidub ka huvipakkuv Liivimaa kubermangu kaart 1901. aastast, kus nii Roka kui Karusaare kohad on küll tingmärkidena peal, kuid ilma kohanimedeta, mõlema juurde on vaid märgitud “Metsavaht” (Лѣсн.) (vt ERA.T-6.3.848 leht 1). Kaardi täpsem tiitel on: “Liivimaa kubermang. 13-36 Tartu ja Viljandi maakonnad. Лифляндская губерния. 13-36 Тартуский и Феллинский уезд“).

Niisiis võib üsna kindlalt väita, et Roka ja Karusaare kohad on mõlemad tekkinud pärast 1862. aastat ja enne 1901. aastat. Teada on, et sellal käis mitmetes eramõisates aktiivne metsavahikohtade loomine, kuna oli tekkinud suurenenud vajadus ametmeeste järele, kes teostaksid mõisa metsavalduste üle järelevalvet (Meikar 2011). Võib pidada tõenäoliseks, et ka siinse ala uued metsavahikohad Roka ja Karusaare ongi Uue-Põltsamaa mõisniku asutatud 19. sajandi teisel poolel.

2.6. Koguteos *Eesti*

Alam-Põltsamaa piirkonda puudutavad mõistagi ka koguteose Eesti Tartumaad ja Viljandimaad käsitlevad köited, kuna Kursi kihelkond on ju Tartumaa osa ning Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkond kuuluvad omakorda Viljandimaale. Tartumaa koguteos ilmus 1925. ja Viljandimaa 1939. aastal. Tartumaa osas leidub Kursi kihelkonna asendi kirjelduse juures selgitus: “Piirid puutuvad kokku Põltsamaa, Puhja, Äksi, Palamuse ja Laiuse kihelkonnaga” (Rumma 1925: 204). Seega kinnitab see koguteos ühemõtteliselt pika Põltsamaa teooriat, so. varianti A, kuna selle raamatu järgi Kursi kihelkond Kolga-Jaaniga ühist piiri ei oma. Veelgi enam, Tartumaa koguteoses leidub lausa Kursi kihelkonna piiri füüsiline kirjeldus: “Huvitava moodustisena esineb läänepoolsel sootasandikul vastu Põltsamaa piiri niinim. “peenar”. See on pealt umb. 8 m laiune liivavall, mis ümbrusest kuni 3 m kõrgem. Ta algab paar kilom. põhja pool Rehesaare metsavahti ja ulatub loodesihis 4 km pikkuselt Nõmmeotsa metsvahini, kus ta järsult katkeb” (samas: 207), kus kirjeldus jätkub nii: ““[p]eenra” lääneveer on järsk, idaveer laum. Niinimetatud “peenar” näib sarnanevat tekkeliselt endise järve-rannavalliga.” (samas). Geoloogiliselt on tegemist Võrtsjärve vana rannavalliga, nn Jää-Võrtsjärve ajast (Haberman jt 2003: 95).

Mõlemad koguteosed paigutavad küsitava Alam-Põltsamaa maa-ala Põltsamaa kihelkonna koosseisu.

Olgu täheldatud, et Viljandimaa koguteoses leiduval kaardil mõõduga 1:100.000 on Karusaare talu või metsavahikoha nimeks märgitud *Luki*, mida tuleb pidada selle koha rööpnimeks.

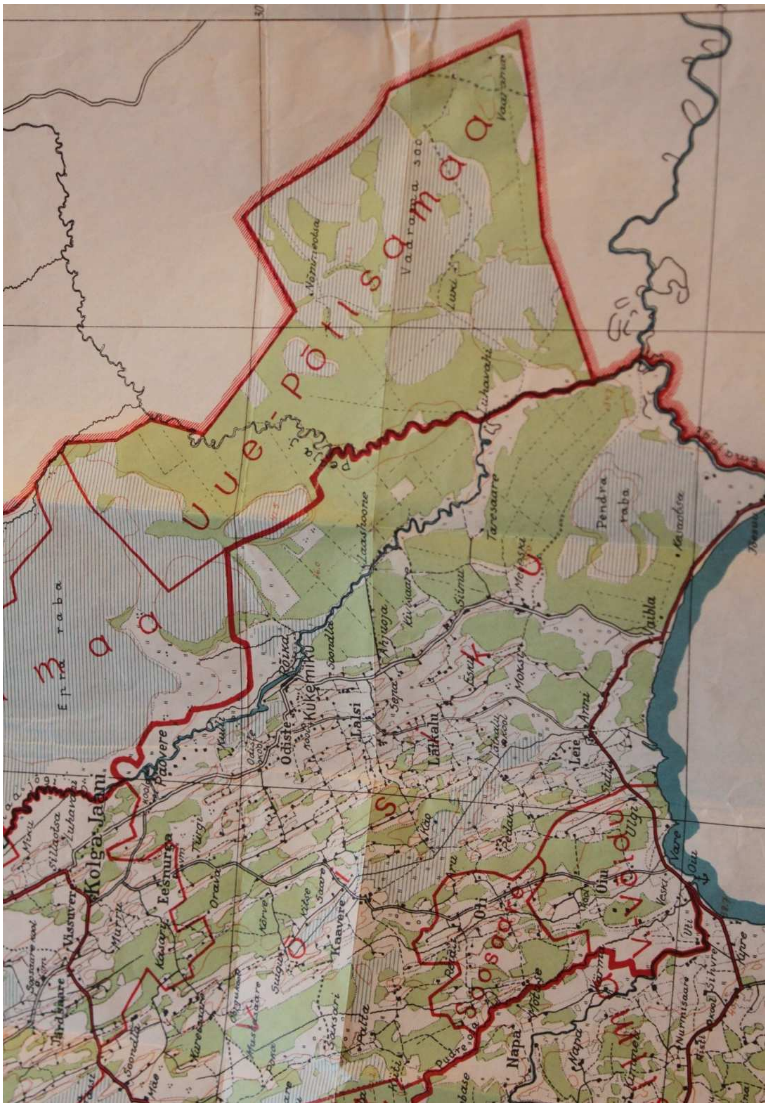

Joonis 7. Alam-Põltsamaa Viljandimaa koguteoses 1939.

Kõrvalmärkusena: eespool nimetatud kohakene Pedja ja Põltsamaa kokkusaamiskoha juures – Londoni – kannab Viljandimaa koguteose kaardil nime Luhavahi, mis ilmselt viitab sealsete asunike tegevusalale.

Seega oleme probleemi taandanud kahe talu kuuluvuse küsimusele: millise kihelkonna alla kuuluvad Roka talu ja Karusaare (ehk Luki) talu. Esimene neist paikneb Pedja jõe idakaldal u 4-5 km enne Pedja ja Põltsamaa jõe kohtumist Londonis ja teine esimeset umbes 6 km kaugusel kagus rabasaarel. Kaardi järgi lahutab neid sooala, mille nimeks on Intsuveski raba, nii on see näiteks kaasaegsetes Regio atlastes, see nimi esineb ka Eesti kohanimede andmebaasis KNAB (Päll 2011). Kohanimede keeles võime seega lisada ritta ka kolmanda objekti, ning oma põhiküsimuse saame sõnastada nii: Roka, Karusaare (Luki) ja Intsuveski on kohad, mille kihelkondlikku kuuluvust püüame määratleda.

2.7. Muud kirjalikud allikad

Väärtuslikku andmestikku vaadeldava ala lähikonna kohanimedest annab Valdek Palli põhjalik uurimus “Põhja-Tartumaa kohanimed” (Pall 1969/1977). Tähelepanuväärsel kombel ei sisalda Palli nimekiri ühtki selle piirkonna ehk Alam-Põltsamaa nime – siin pole talunimedest ei Rokat, Karusaaret ega ka viimase rööpvarianti Lukit, samuti mitte Intsuveskit. Sellest võiks ettevaatlikult juba kinnitust leida oletusele, et Pall küsitavat ala ühegi Tartumaa kihelkonna juurde ei liigita, ka mitte Kursi kihelkonda. Veelgi enam, nagu selgub, on nimetamist leidnud teised talud nii Soo- kui Utsali külast, läänepoolsematest: Nõmmeotsa, Tõllassaare, Selli, aga ka muud nagu Metsanuka, Mägra, Rehesaare, Ristsaare, Rähni, Sepa, Türna, Utsali, Vati jt. Niisiis kõik siinse piiriala kohanimed, mida kaartidelt (Kupitsa aluskaart (www.eha.ee/kupits), Tartumaa koguteos, 1938. a kaart jt) võib leida, on Palli Põhja-Tartumaa nimede loendis olemas Kursi kihelkonna all (koos vastavate külanimedega, enamasti Utsali, Soo, Metsanuka jne) ning tõepoolest ainsad talud, mida ei ole, on Roka ja Karusaare (puuduvad ka viimase paralleelvariant Luki ning Intsuveski). Seega toetab Pall meie pika Põltsamaa

versiooni A, ning tema järgi ei ulatu Kursi läänes Kolga-Jaaniga kokku.

Peeter Pälli koostatud kohanimede andmebaasis on sellest kandist sees üksnes Intsuveski raba koos kuuluvusega jällegi Põltsamaa kihelkonda, mitte Kursi khk (Päll 2011).

Ka Eesti Ajalooarhiivi kaardiserver Kupits näitab, et Põltsamaa kihelkond ulatub kaugele lõunasse ega lase Kursil Kolga-Jaaniga kokku puutuda. St nii Pall, Päll kui Kupits toetavad pika Põltsamaa versiooni A.

2.8. Kohalik rahvapärimus. Suulised teated

Uurigem, kes on Rokal või Karusaares (Lukil) elanud, kes on asustanud neid kaugeid sootalusid ja metsavahikohti. Selles asjas saame tugineda Alam-Pedja asustuslugu uurinud ja sealkandis välitöid teinud Juhani Püttsepa kogutud materjalile (eeskätt a 2005-2007; 2012).

Niisiis kahe põliskoha (kui saab põliseks pidada poolteise sajandi pikkust ajalugu) lugudest koorub välja järgmine pilt.

2.8.1. Karusaare ehk Luki

Räägib Aruvälja metsavaht Valdur Kuiv (see Aruvälja koht ise on juba Käreveres Tallinna-Tartu maantee ääres, aga see pole oluline, tähtis on, mida ta oma esivanemaist kõneleb, üles kirjutanud Juhani Püttsepp aastail 2005-2007): “Emapoolt vanaisa Matvei pärineb Muhust, tema tuli metsavahiks Karussaarde, minu ema Artemia sündis seal 1902. aastal.” Edasi pajatab ta ka pikalt: “Ema ja isa August (tema sündis 1899) kohtusid Palupõhjas. Vanaisa Matvei tuli Karussaarest ära Palupõhja Mikako kohale, sest ei tahtnud salaküttidega tegeleda, aga see oli siis Karussaares peaülesanne, salaküttide valitsemine. Mikakol olid võlad peal, koht müüdi ära ja vanaisa ostis selle.” Nagu nimedest ja Muhu päritolust karta, on Karusaare Matvei ja tema pere näol tegu ilmselt õigeusklikega ning need meid kihelkonnaküsimuses edasi ei pruugi aidata. Aga vähemalt on siin olemas kindel niidiots: Artemia-nimeline isik on Karusaares 1902. aastal sündinud. Kuid nagu karta võiski, pole ei Kursi, Kolga-Jaani ega

Põltsamaa luterlikes meetrikates sees ühtki 1902. aastal sündinud Artemiat. See on nii haruldane nimi, et kui ka V. Kuiva jutust teada polnud Artemia perekonnanime, võis siiski kirikuraamatuid lapata. Ja kahjuks pole 1902. aasta kohta olemas sünnimeetrikat Põltsamaa õigeusu koguduses ning puudub ka Kursi kihelkonna alale jääva Saduküla õigeusukoguduse sünnimeetrika aastaist 1891-1905. Seega ei saa siin Karusaarega palju edasi, -jätkem siiski meelde talu paralleelnimi: Luki.

Hiljem on Püttsepp korjanud lisateavet, kokkuvõttes selgub, et millalgi 19. sajandi lõpul tuli Muhust mees nimega Matvei Karjane ja abiellus Umbusist (Põltsamaa khk) pärit Kaiega. Nad elasid Karusaares ja seal sündis 1902. a neile ka tütar Artemia, kes ristiti õigeusku (tõenäoliselt siis isa järgi Lalsil: "Muhust tulnud vanaisa oli vene usku ja käis kuskil Lalsi kandis Kuke-Miku kirikus" (V. Kuiv J. Püttsepale 2009).). Hiljem tuli Matvei perega Karusaarest ära Palupõhja Mikakole, seal kohtas noor Artemia oma tulevast abikaasar August Kuiva. Artemia läks luteri usku üle – ning nagu kõik palupõhjalased Puhja kiriku alla, abielluski Augustiga ning neile sündis poeglaps Valdur Kuiv, kes elab praegu Laeva kandis ja kasvatab mesilasi.

Sellest selgub, et 19./20. sajandi vahetuse paiku elas Karusaares küll Põltsamaa juurtega abielunaine Kai ja tema pere, kuid tegu ei olnud Karusaare esmaasukatega, kuna see koht oli olemas olnud juba enne muhulase Matvei ja põltsamaalase Kai sinna asumist, nagu kinnitab ka V. Kuiv. Kuiv mäletab, et Karusaares olnud koguni kaks leibkonda: metsavahi oma ja puulõikaja oma, paraku ei mäleta Kuiv põlisasukate nimesid. Ainus nimi, mis peale Karjase Karusaarega seostatav on, on Luk(k) *resp*. Luki – nagu talu nimetatakse Viljandimaa koguteose kaardil. – Lalsile käidi ilmselt samuti mööda veeteed ja sooteed.

Et selle talu lugu saaks siinkohal ka lõpetatud, siis märkigem, et viimaseks siinseks metsavahiks oli August Lääne, kes asus koos perega Karusaarde 1935. või 1936. aastal. Tema tütre Silvi mälestuste järgi ajas punavõim metsavahi perekonna majast välja juba 1940. aastal. "Alles mõni aasta vana Karusaare elumaja lammutati palkideks ja veeti minema," meenutab Silvi Lääne (Pau 2012).

2.8.2. Roka

Räägib Hugo Pekk (Potaste talu peremees, üles kirjutanud Juhani Püttsepp aastail 2003–2004): “Roka metsavahid. Rokal olid Lukid. Mina vana Lukki ei mäleta. Olevat hambamees olnud, krutskijutte rääkinud. Tema oli juba metsavaht. Vanal Lukil oli kaks tütart Helmi ja Amanda. Vanatüdrukud mõlemad. Mõlemad olid metsavahid. Ka polügoni aegu oli mõlemal vahtkond. Päramootoriga käisid Laashoonele poodi. Või Meleskile, sõitsid Taressaare kraavi otsa ja läksid jalgsi Melskile. Kahekesi koos elasid, sõjaväe palgal olid mõlemad. Mäletan, kui Helmi suri, tõime ta paatidega ära. See oli ehk 1970ndate aastate keskel, Helmi ja Amanda olid minu ema vanused. Metsavaht Enn Eller oli Helmi juba puhtaks pesnud, kui meie läksime. Enn teadis, kuidas surnut pestakse. Kolme paadiga läksime. Õde Amanda sõitis ühe paadiga, Kelder Kaarel teisega ja mina. Metskonna maja juures oli auto vastas. Tõstsime Helmi paadist auto peale, ta maeti Põltsamaale. Amanda jäi üksi elama. Polügoni omad olid ta ükskord talvisel ajal surnult leidnud, see võis olla viis aastat pärast Helmi surma. Polügoni mehed põletasid Roka majad maha. Käisin enne veel seal. Voodikotid olid põrandale laiali lõhutud, seinaplaadid lahti kistud. Arvasid lõhkujad vist, et rikkad inimesed elasid Rokal.”

Joonis 8. Helmi Luki matuserong Põltsamaa jõel.

Siit saame küll teada kaks konkreetset nime Helmi ja Amanda Lukid, ja selle et need olnud 1927. aastal sündinud jutustaja ema vanused. Veelgi tähtsam on antud kontesktis aga tõik, et Helmi “maeti Põltsamaale”. See oli tubliks lisavihjeks, et siinsed alad just pigem Põltsamaa kihelkonda võiks arvata. Uurides 19./20. sajandi vahetuse meetrikaraamtuid ja otsides sealt Luki-nimelisi vastsündinud tüdrukuid, leiab Põltsamaa meetrikast esimese otsitavana Amanda Luki, sündinud 23.10.1903. Isa Mihkel, ema Liina (neiuna Rebane) (vt EAA.1168.1.165; 1903, l 32). Tegelikult leiab kogu perekonna Põltsamaa personaalraamatust (vt EAA.1168.1.211, l 441), kust selgub, et nimetatud tütarde isa, vana metsavaht oli Mihkel Luk, sünd. 28.8.1861 (ka tema on Põltsamaa sünnimeetrikas kirjas, Mihkli isa oli ka Põltsamaalt ja tema nimi oli samuti Mihkel Luk, ema Eva), kes abiellus Liina Rebasega 1896. aastal ning neil oli kaks last: 1) Elmi, sünd. 27.10.1896 ja 2) Amanda , sünd. 23.10.1903. Et tüdrukud hiljem vanatüdrukuks jäid ja kurvalt lõpetasid, sellest teame meie nüüd juba palju rohkem kui toonased Põltsamaa kirikuametnikud, kes need sissekanded on teinud. Niisiis on Luk(k)ide näol tegemist põlise Põltsamaa perekonnaga, ja nende üks esiisa Mihkel on ilmselt Roka koha esmaasukas ja sealne esimene metsavaht.

Kõige selle põhjal võib meie variandi A ehk nn pika Põltsamaa hüpoteesi tõestatuks lugeda. See tähendab, et Kolga-Jaani ja Põltsamaa piir jookseb nii, nagu näidatud Viljandimaa koguteose kaardil, st lõpuosas mööda Pedjat ja Pedet; ning idapool Põltsamaa ja Kursi vaheline piir üldjoontes nii, nagu seda on kirjeldatud Tartumaa koguteoses (Viljandimaa koguteose kaardiga võrreldes tuleb idapoolset piiri õige veidi lääne poole kohedada).

Niisiis kuuluvad need alada suhteliselt kauge Põltsamaa kiriku alla, eriti kui püüda kirikusse pääseda tavapäraseid (maan)teid pidi. Suured ja märjad sooalad märgivad seda piirkonda. Sestap tuleb meeles pidada, et üldiselt kasutati toona võimalse korral taliteid, mis maanteede liikumissuundadega tihtilugu ei klapi. Aga eks too liikuma saamine muidugi läbi häda käis, nagu näitab ka Helmi kalmuaeda viimise lugu. Ka rääkis Püttsepp kuuldud pärimuse põhjal, et Amanda surnukeha olla veel enne surnuaeda sõidutamist kodus üle kõrvetatud, et transpordile vastu peaks...

3. Pudemeid naabrusest

Alam-Põltsamaa ala naabrusesse idas jääb paar metsatalu, mille kohta siinset tööd ettevalmistades samuti mõni üksik teabekild pudenes. Eeskätt on nendeks Rehessaare ja Nõmmeotsa, mis Kursi kihelkonna piiril vastu Põltsamaa raja asetsevad.

Rehessaare ja Nõmmeotsa on allikates üldiselt enamasti jäetud Kursi kihelkonna poolele. Erandiks on maakonnapiire rõhutavad kaardid (Kas tunned maad 1938, Viljandimaa koguteos 1939), kuna otseuurimused (Pall 1969/1977, jt) või ka esimesed seda ala asustatuna kujutavad kaardid kaardid (Rücker 1839) Rehessaare ikka Kursile jätavad. Ilmselt olekski loomulik järeldus kihelkonnapiir Karusaare ja Rehesaare vahelt tõmmata – järgides seal paikneva maastikulise künnise suunda. Teada on, et 1920.-1930. aastatel oli Rehessaare peremees Jaan Ööbius. (Olgu siiski märgitud, et Põltsamaa kirikuraamatutes leidub õige mitu Rehesaare nimelist isikut, kuid see ei näita iseenesest mitte mõhkugi.) Nõmmeotsa puhul on huvitav lisada, et Luki pere tegevusväli ulatub ka Rokalt ka kaugemale itta, Püttsepa kogutud teade: “Nõmmeotsal oli Elmi Lukk metsavahiks – oli paigal seal Saksa okupatsiooni aegu. Kui polügoon tuli – läksid mõlemad õed Rokale, sõjaväe metsavahtideks. Varemalt oli Rokal olnud nende isa. Amanda suri rahvaloenduse aastal – olid leidnud sõjaväelased, jõulu ajal oli veel Lalsi poes käinud.” Eespool viidatud Mihkel Luki isa Mihkel Lukk on sündinud 29.12.1810 samuti Põltsamaa kihelkonnas, tema vanemateks on veelkorra Mihkel, Lensmidi Annuse poeg, ja Mari. Too 18. sajandil elanud Lensmidi Annus oli Põltsamaa kihelkonna Umbusi küla asukas. Nii et Lukid on isaliini pidi põlised Põltsamaa inimesed (Eerik Leibaku andmed 2011).

4. Kokkuvõte

Niisiis on leidnud tõendamist, et Põltsamaa kihelkond ulatub Kursi ja Kolga-Jaani vahele laskmata kahel viimasel omavahel kokku puutuda. Vaatlesime peamiselt kahe talu asutamis- ja asustuslugu, Roka ja Karusaare, ega tuvastanud ühtki allikat, mis

need mujale kui Põltsamaale paigutaksid. Rokal ja Karusaares on tegu 19. sajandi asustusega, ilmselt sinna Uue-Põltsamaa mõisniku poolt asustatud metsavahtidega. Seda võib võtta ka nii, et tolle ajani asustamata ala esmaasukad olid Põltsamaa kolonistid. Seega vähemalt alates inimasustuse tekke ajast pole Kolga-Jaani ja Kursi vahel ühispiiri eksisteerinud (ning sellest ajast pärineb ka pika Põltsamaaga kaardipilt).

Kirjandus

Arukaevu, Kustav (koost) 1986: *Eesti NSV jõgede, ojade ja kraavide ametlik nimestik*. Tallinn: Valgus.

Eesti: Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. 1925jj. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Haberman, Juta, Ervin Pihu, Anto Raukas (teadustoim) 2003: *Võrtsjärv: Loodus. Aeg. Inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Hiiemäe, Mall (koost) 1970–1995: *Eesti rahvakalender*, I–VII. Tallinn: Eesti Raamat.

Jaanits, L., S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson 1982: *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat

Kas tunned maad [Kaart] 1936–1938: Tallinn: Sv. St. Topo-Hüdrograafia Osakond.

Laugaste, E., E. L i i v 1970: *Muistendeid Vanapaganast*. Tallinn: Eesti Raamat.

Laugaste, E., E. Liiv, E. Normann 1963: *Muistendid Suurest Töllust ja teistest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Laugaste, E., E. Normann 1959: *Muistendid Kalevipojast*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Lepik, Leida 1998: Eesti haldusüksuste muutused kaartidel 1919. – 1997. aastal. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli geograafia instituudis).

Loorits, Oskar 1939: *Endis-Eesti elu-olu. I Lugemispalu kaluri ja meremehe elust*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 11) Tallinn.

Luha, A., H. Kruus, E. Kant, A. Tammekann (toim) 1939: *Viljandimaa: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus: I Üldosa*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
Meikar, Toivo 2011: Metsavahtidest. – *Metsaalmanahh.* Tartu: Eesti Metsaselts, 57–63.
Mellin, Ludwig August 1796: *Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern und Herzogthümern Lieff- und Ehstland und der Provinz Oesel*. Riga.
Moora, Aliise 1980: *Eesti talurahva vanem toit*. I. Tallinn: Valgus.
Moora, Aliise 1991: *Eesti talurahva vanem toit*. II. Tallinn: Valgus.
Moora, Aliise 2007: *Eesti talurahva vanem toit*. 2. tr. Tartu: Ilmamaa.
Moora, H., A. Viires 1964: *Abriss der estnischen Volkskunde*. Tallinn: Estnischer Staatsverlag.
Mäger, Mart 1969: *Linnud rahva keeles ja meeles*. Tallinn: Eesti Raamat.
Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009: *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
Pall, Valdek 1969/1977: *Põhja-Tartumaa kohanimed*. I-II. Tallinn: Valgus
Pall, Valdek (toim) 1989: *Väike murdesõnastik*, II. Tallinn: Valgus.
Päll, Peeter 2001 (2011): Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas (KNAB). www.eki.ee/knab [viimane uuendus 2011].
Pau, Martin 2012: Karusaare talus käivad vaid veel karud. – *Tartu Postimees*, 18. IX.
Regio atlas Eesti teed 1:150 000. *s.a*. Tartu: Regio.
Rumma, J. (peatoim) 1925: *Tartumaa: Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
Rücker, C. G. 1839: *Specialcharte von Livland in 6 Blättern. Bearbeitet und herausgegeben auf Veranstaltung der Livländischen Gemeinnützigen und Ökonomischen Societät; nach Struves astronomisch-trigonometrischen Vermessung und des vollständigen Specialmessungen gezeichnet von C.*

G. Rücker, gestochen im Topographischen Depot des Kaiserlichen Generalstabes.
Stryk, L. von 1877: *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Teil. Der ehstnische District. Mit vier Karten*. Dorpat: C. Mattiesen.
Viires, Ants, Elle Vunder (koost.) 1995: *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Enstüklopeediakirjastus.

Toomas Kiho: Piiriq suu pääl: kihlkunnapiiriq Põltsamaa jõõ alaotsa soiõ pääl

Kutluuripiiriq, ka mikropiiriq maastigu pääl, olõnõsõq innekõgõ inemiisist, kiä sääl eläseq. Vähämbide kultuuriütsüisi kokkoputmiskotussit ehk piire om mitmõl tasangul ka Eestin. Piiriq määräseq ärq, ku kavvõndahe inemiisi mõoalaq, ka kõgõ tsillembide kultuuriliidsi rühmi umaq, küünüseq. Kultuuristõduisi maiõ pääl om piirel kimmäs ja selge kujonõmisalos: inemiisi tegemiseq, ni sääl ommaq hariligult piirijoonõq kah kimmämbäq. A kuis tegüneseq piiriq veeremaiõ pääl, kohe inemiisil om harvõmbahe asja; maiõ pääl, midä inemiisi tegemiseq veidemb mõotasõq?

Artiklin kaias ütte kimmäst hõrrõ elondusõga alla – suulahmakut Põltsamaa jõõ alaotsan. Taad piirimaad om joonistõt Eesti kihlkunnakaartõ pääle mitund muudu. Om tegünüq mitu joonistusmuudu, miä sünnü-üi hindävaihõl kokko. Kooniq viimätseni aoni levitedäs esiq trükümatõrjaalõn ja võrgopaigon ütstõõsõlõ risti vasta kaartõ vai skeemiplaanõ. Kiräkogo- ja perimüslättide perrä om seon kirotusõn proomit Põltsamaa jõõ alaotsa suupiiren selgüt luvvaq ni avitaq parandaq Eesti kihlkunnapiire kaarti.

Tähüssõnaq: kihlkunnapiiriq, kultuuripiiriq, kartograafia, aolugu

Märksõnad: kihelkonnapiirid, kultuuripiirid, kartograafia, ajalugu

Toomas Kiho: Borders in marshes: Parish borders in the lower course of the River Põltsamaa

Cultural borders, incl. micro-borders on a landscape, mainly depend on human settlement. The interfaces of smaller cultural units or borders can be found on several levels in Estonia, as well. Borders mark the extent of humans' range of influence, likewise the extents of the smallest cultural entities. In cultured landscapes, borders have developed on a concrete and certain base – human activity; therefore, the borderlines are generally more concrete. How do the borders shape in periphery, where human settlement is rarer, or in the landscapes that are less influenced by human activity?

The article deals with a certain sparsely populated area – the marsh array in the lower course of the River Põltsamaa. This border area has been drawn differently on Estonian parish maps. Several drawing traditions have developed, which are not in accordance with one another. Until recently, contradictory maps or schematic plans can be found in different publications and on websites. Based on archive and folklore sources, the present article tries to clarify the marsh borders in the lower course of the River Põltsamaa and thereby correct the map of Estonian parish borders.

Keywords: parish borders, cultural borders, cartography, history

UURALI
MÕTÕLUISI

URALILAISEN MIELEN RAJATTOMUUTTA

MIIKUL PAHOMOV

Vielä ennen kristinuskon tuloa Pohjolaan kaukaiset esi-isämme tunsivat Sanan mahdin. Oman maailmannäkemyksensä mukaisesti he eivät ole jättäneet jälkeensä maallisia rikkauksia, vaan ovat jättäneet meille perinnöksi kielen ja runot, joihin he olivat pukeneet omat tietonsa. Kieli ja suullinen kansanperinne ovat uralilaisten kansojen filosofian, historian ja kulttuurin tärkeimpiä lähteitä. Sana on Kalevala-eepoksen keskeisimpiä käsitteitä, jota pidetään suurimpana arvona. Kalevalassa Väinämöinen ei lähde henkensä uhalla Tuonelaan jalokivien perään, vaan etsii sieltä Sanaa: “Läksi Tuonelta sanoja, Manalalta mahtiloita” (Kalevala 16: 151–152). Sana on kalevalaisen demiurgin tärkein työväline ja puolustusase. *Sanalla eikä aseella* on kenties uralilaisen filosofian suurin viisaus. Sana on lyydiläisittäin *Vägen* eli mahdin, voiman, energian suurin ilmaisukeino.

Kieli määrittelee ajattelun ja muotoilee elämänkatsomuksen. Nykymaailmassa hallitsevat indoeurooppalaiset kielet, joiden määrittelemä filosofia eroaa uralilaisten kansojen *luonnonläheisestä* maailmankatsomuksesta. Tämä ero näkyy jo kielten rakenteessa, niinpä indoeurooppalaisissa kielissä prefiksejä käytetään sanan edellä siinä, missä uralilaisissa kielissä on sanan loppuun liittyviä suffikseja, esim. in my house, vrt. talo-ssa-ni. Siis ajatuksen kulkusuunta on näissä kielissä erilainen. “Sivistyneillä” indoeurooppalaisilla käsitteisiin “kansa” ja “kieli” liittyy globaali ajattelu, valtiorakenne, sotahistoria ym. asioita, jotka ovat useimmille uralilaisille kansoille vieraita.

Koillis-Euroopassa enää noin 300 henkilöä puhuu uralilaiseen kieliperheeseen kuuluvaa lyydin kieltä, josta ei löydy käsitteitä “sota”, “valtio”, “ase”, “voitto”, “vihollinen”, “kosto” jne. tarkoittavia omakielisiä sanoja. *Voin* eli sota on venäläislaina, jota lyydiläiset käyttävät negatiivisessa merkityksessä, kuten *voinale riktihe* “tapettiin sodassa”. Sanaliittoja “sodan voitto” tai vieläpä “voiton riemu” on vaikea edes kääntää lyydin kielelle.

Indoeurooppalainen sankari taistelee ja voittaa vihollisensa saadakseen haltuunsa aineelliset rikkaudet ja morsiamensa, jotta nämä tekisivät hänet ikionnelliseksi. Hän tavoittelee lopputulosta siinä, kun taas Pohjolan "intiaani" näkee vain ikuisuuden, koska tämän "intiaanin" mielestä elämän kulku on spiraalin muotoista, Luonnon kiertoa noudattavaa liikettä. Lopputuloksen ja ansaitun levon saaminen tarkoittaa uralilaiselle kuolemaa. Niinpä hän vain elää osana Kosmosta. Aggressiivisuus, väkivalta ja sotaisuus ovat vieraita uralilaiselle ajattelulle. Tämän käsityksen saa myös Kalevalasta, jossa ei ylistetä taistoja eikä voittoja. Uralilainen ei myöskään halunnut muuttaa maailmaa tyrkyttämällä omaa tahtoaan Luonnolle eikä muille ihmisille. Yleensä hän vain sopeutui maailmankaikkeuteen ja muihin kansoihin. Useimmiten hän ei vastannut väkivaltaan väkivallalla, vaan vetäytyi yhä pohjoisemmaksi.

Uralilaisiin kieliin on kätketty *suvaitsevaisuuden filosofia.* Niihin perustuva elämänkatsomus ei pyri yleistyksiin eikä standardeihin. Jokaista yksilöä käsitellään perinteisesti erillisenä, niinpä samojedikielissä on mm. useita jään eri lajeja tarkoittavia sanoja ja itämerensuomessa on lukuisia luonnonääniä kuvailevia verbejä. Nyt globalisaation aikana on alettu käyttää käsitteitä *moninaisuus* ja *suvaitsevaisuus*. Käsitteitähän syntyy, kun elämäämme ilmestyy uusi ilmiö, esim. *kännykkä*, tai silloin kun jokin alunperin itsestään selvä nimetön asia alkaa olla harvinaisuus: "Kun Suuri Tao kadotettiin, tulivat lähimmäisenrakkaus ja oikeudentunto", lukee taolaisen viisauden kirjassa Tao te chingissä (Laotse 1987: 26).

Käsitteet "moninaisuus" ja "suvaitsevaisuus" puuttuvat lyydiläisten kielestä, koska heidän maailmankatsomuksessaan ne ovat vieläkin itsestään selviä asioita. Samaten heidän kielestään puuttuu kasvistoa, eläimistöä yms. tarkoittavia käsitteitä ja muitakin kollektiivisanoja. Sen sijaan lyydin kielestä löytyy nimiä kaikille tunnetuille kasveille ja eläinmaailman edustajille, vieläpä niiden alalajeillekin: *hong, pedaj, mänd* – kuten myös suomessa: *honka, petäjä, mänty*. Verbin *ruata* "to work" lyydiläiset lainasivat aikoinaan venäläisiltä (Kulonen 2000: 35), koska sitä ennen työnteko oli itsestään selvä elämän ehto. Sen sijaan konkreettiseen työhön, esim. maanviljelyyn, liittyvät sanat ovat lyydin

kielessä vanhaa omaa perua: *künta, ägestada, kuokta, ištutada, rahnda, niitta* jne. Työntekoa pidetään siis itsestäänselvyytenä, eikä ylpeä indoeurooppalainen ilmaisu “This is my job!” ole käännettävissä lyydiläisten kielelle, jossa on sen vastakohtana nöyränsävyinen sananlasku: “Muan čongimiine nerod ei pakiče” (Pahomov, Potašova 2003: 61). – Maan kaivaminen ei vaadi neroutta.

Uralilainen perinteemme on myös *ekologista ajattelua*, kun ihminen ottaa Luonnosta vain sen verran, minkä hän tarvitsee elämiseen. Uralilainen tavoitteli ikuista harmoniaa, sopusointua, kanssaelämistä Kosmoksen ja Luonnon kanssa. Hän käytti myös Sanaa eikä vain työkaluja tai metsästysaseita kosketuksessa Luontoon. Lyydiläiset uskovat edelleenkin, että joka paikalla on oma haltiansa: “D’oga sijas ižand om” (Obraman Fed’uu 1967: 106). Myös pihlajien, karsikoiden ja muiden pyhien puiden kunnioittaminen perustuu uralilaiseen ekologiseen ajatteluun.

Vanha lyydiläinen tapa on lausua *puhegia* eli loitsuja (Laiho 1942: 452). Niitä luettiin kodin, veden, maan ja muiden paikkojen *isännille* pyytäen heidän lupaansa tai suosiotaan ennen tekemisen aloittamista. Loitsut, joita lyydiläiset nimittävät myös *sanoiksi*, edustanevat vanhinta uralilaista runoutta. Uralilainen runoilija – šamaani – eli keskellä arkea jalat maassa, mutta samalla osasi nähdä kätketyn, mitä muut eivät nähneet tai eivät huomanneet. Hän yhdisti heimonsa maailmankaikkeuteen. Hän puki *Vägensä* verbaaliseen muotoon – *sanoihin, puhegiin* – ja niiden avulla hän vaikutti niin aineettomaan kuin aineelliseenkin.

Uralilaiselle ajattelulle on ominaista elämän varjopuolen hyväksyntä. Maailmassa oleva positiivisuus on Jumalasta ja negatiivisuus Hiidestä (lyydiksi – *D’umal* ja *Hiiž*). Koska nämä kaksi perusainesta ovat edustettuna reaalimaailmassa, on turhaa henkeen ja vereen taistella pahuutta vastaan. Sitä ei voi yksinkertaisesti voittaa, koska negatiivisen voiman olemassaolo on elämän syntymisen ja kehityksen edellytys. Pahuuteen ei vastata yleensä pahuudella, mikä muistuttaa evankeliumin pohjalta syntynyttä tolstolaisuutta, vaan mieluummin vetäydytään hankalasta tilanteesta: niinpä taipaleentakaiset tšuudit piiloutuivat vihollisilta maahan. Toisena keinona on itsetuho: tšuudit polttivat itsensä vihollisen lähestyessä, jonka tavan ovat heiltä myöhemmin

lainanneet Pohjolan metsiin paenneet vanhauskoiset. Vasta kolmantena on viimeinen keino – taistelu: tšuudien päällikkö Amintin johtamat joukot taistelivat ennen tuhoaan vihollista vastaan (SNM 1879: L–LIII). Tosin taistelu on uralilaisten tajunnassa maailman harnonian rikkomista.

Jumala ja Hiisi ovat plussa ja miinus, jotka ovat luoneet maailman ja jotka sitä hallitsevat. Kiinalaisessa filosofiassa, joka on saanut vaikutteita šamanismista (ks. **Taolaisuus**), niitä vastaavat *jang* ja *jin*: "Jin symboloi muun muassa naisellisuutta, negatiivisuutta, pimeyttä sekä passiivisuutta ja jang vastaavasti miehisyyttä, positiivisuutta, valoa sekä aktiivisuutta" (ks. **Jin ja jang**). Uralilaisten myyttien mukaan maailmaa olivat luomassa kaksi alkuvoimaa: Jumala ja Hiisi, joka toisinaan esiintyy meren pohjaan sukeltavan vesilinnun, sorsan hahmossa.

Kuujärven lyydiläisten *vihmansanoissa* annetaan Jumalalle lautaa ja "kakačule" (kuikalle, siis vesilinnulle) peiliä: "Vili-vili vihmad, pali-pali poudad, kakačule zirkolt, D'umalale laudad." Tekstin voi tulkita siten, että *D'umal* on oikea jumala eli "ikoni", siis "lauta" – lyydiksi *laud*, mutta Hiisi (eli *kakač*) on Jumalan peilikuva (lyydin *zirkol* tarkoittaa "peiliä").

Viikinkiaikana lyydiläiset ja muut uralilaiset naiset käyttivät heliseviä pronssiriipuksia, jotka kuvasivat sorsaa ja sorsan räpylöitä (Kotškurkina 1990: 55-56, Bolšov–Kuvšinskaja 2005, Obraman Fed'uun Miikul 2006: 43). Sorsa tai joutsen ovat vanhastaan olleet uralilaisessa traditiossa ja myös kalevalaisessa runoudessa, naisellisuuden symboleja. Kalevalassa sotka osallistuu Ilmattaren ohella maailman luomiseen (Kalevala 1: 179-244). Uralilaisessa mytologiassa taivaallinen esiäiti (kalevalaisittain Ilmatar) laskeutuu sorsan hahmossa alkumeren vesille ja munii kaksi munaa (Bolšov–Kuvšinskaja 2005). Niistä munista kuoriutuu Jumala ja Hiisi, jotka luovat maan ja maanpäällisen elämän.

Käzipaikad – punaisella langalla kirjotut pellavaiset pyyheliinat (ks. kuva 1), joita ripustetaan myös ikonien päälle, ovat B. A. Rybakovin mukaan muinaisia esikristillisiä ikoneja (1979: 22). Niinpä myös Olaus Magnuksen *Carta Marinassa* 1539 ja hänen historiallisessa teoksessaan *Historia de Gentibus Septentrionalibus* 1555 Pohjolan asukkaita on kuvattu rukoilemassa seipäässä riippuvan kangaspalan edessä.

Kuva 1. Käzipaikad.

Useimmissa *käzipaikoissa* toistuu sama aihe, jossa Ilmatar seisoo kahden linnun välissä. Nämä hahmot kuvaavat kahta veljestä – Jumalaa ja Hiittä, jotka ovat syntyneet samasta Äidistä: “Kasvatti emo kanoja, suuren joukon joutsenia... Minkä kantoi Karjalahan, siitä se Kalervo kasvoi; kunkapa kotihin heitti, se sikesi Untamoinen ison päiviksi pahoiksi, emon mielimurtehiksi” (Kalevala 31: 1–18). Lintu liittyy uralilaiseen *jiniin* (Hiiteen) ja kun muistamme Kuujärven vihmansanat Jumalasta ja vesilinnusta, niin tiedämme myös, että Hiisi on Jumalan maanpäällinen peilikuva. Marilaisessa syntymyytissä (ks. Bolšov–Kuvšinskaja 2005) emäsorsa muni alkumeren pinnalle kaksi munaa, joista kuoriutui kaksi veljestä, kaksi urossorsaa: hyvä Jumo ja paha Jyn, joiden pohjasta nostamasta mudasta syntyi maa. Maan päällä Jumo ryhtyi luomaan ihmisiä ja eläimiä ja määräämään heidän kohtaloitaan, Jyn taas häiritsi häntä. Siksi Jumo ajoi Jynin maan alle ja lukitsi Manalaan.

Jumalan ja Hiiden äiti esiintyy Kalevalassa Ilmattaren nimellä, lyydiläiset ovat tunteneet hänet *Emagan* nimellä. Ilmatar-Emagan

hahmo on peräisin matriarkaatista, ja se on tarkoittanut nimenomaan Emoa, äitiä, *kandajaa* ja synnyttäjää eikä Naista, vaimoa, aviopuolisoa. Saamelaiset noitarummut ovat ikonien tapaisia kulttitauluja. Tanskan Kansallismuseon kokoelmiin kuuluvassa 1700-luvun noitarummussa ylimmäisen kerroksen keskushahmo (ks. kuva Lainio 1980: 12) on tulkittavissa hedelmällisyyden jumaluudeksi, jonka puolin ja toisin ovat ukkosen ja tuulen jumalten kuvat. Uralilaisen käsityksen mukaan Ilmatar-Emag, joka on äideistä vanhin, oli synnyttänyt hyvän Jumalan ja pahan Hiiden, jotka ryhtyivät luomaan maailmaa, siis Maata ja Ilmaa.

Kuva 2. Äänisen Piessannenän kalliopiirros.

Vanhimpia Ilmatar-Emagan kuvia lienee n. 2,5 metriä pitkä *piessaksi* nimitetty Äänisen Piessannenän kalliopiirros (ks. kuva 2), jonka jakaa täsmälleen kahteen osaan uhrimenoissa käytetty kallion halkeama (Autio 1981: 35-36). Näkemykseni mukaan Ilmatar-Emag on kuvattu Äänisen kalliolle synnyttämis- eli luomisasennossa: “Alkoi luoa luomiansa, saautella saamiansa selvällä meren selällä, ulapalla aukealla” (Kalevala 1: 259–262). Piessannenän Ilmattaren hahmon toiselle puolelle on kuvattu

joutsen ja toiselle puolelle valtavan pitkä made; nämä voinee yhdistää Jumalaan ja Hiiteen.

Ylijumalan nimi esiintyy eri muodoissa useilla uralilaisilla kansoilla (Toivonen 1955: 105, Bolšov–Kuvšinskaja 2005, Obraman Fed'uun Miikul 2006: 43-44): lyydiläisillä *D'umal*, 1600-luvun lyydiläisloitsuissa *Jumal*, bjarmeista kertovassa Snorri Sturlusonin saagassa *Jomali*, karjalaisilla ja suomalaisilla *Jumala*, saamelaisilla *Jubmel*, marilaisilla *Jumo*, komeilla *Jomal'*. Samaan sanapesyeeseen liittynevät mansin *Numi-Toorem* ja nenetsin *Num*, jotka ovat luojajumalan nimiä, sekä komin *Omol'*, luojajumalan Jenin vastustaja.

Toisaalta lähes samoilla kansoilla esiintyy myös kalevalaisen Ilmarisen nimen vastineita (ks. Toivonen 1955: 122, Bolšov–Kuvšinskaja 2005, Obraman Fed'uun Miikul 2007: 40): lyydiläisillä *Ilmoi, Ilmori, Ilmalline, Ilmailline, Ilmoilline* jne., karjalaisilla ja suomalaisilla *Ilmarinen*, itäsaamelaisilla *Ilmaris*, udmurteilla *Inmar*. Jälkimmäisiin ovat rinnastettavissa komien *Jen* ja marien negatiivinen *Jyn*.

Jumalan ja Ilmarisen nimet ovat johdattavissa lekseemeistä *juma* ja *ilma*, jotka molemmat ovat tarkoittaneet mm. "taivasta", vrt. inarinsaam. *jumo* "taivas; ylijumala", ruotsinsaam. *alme* "taivas; rajuilma" (Toivonen 1955: 104-105, 122-123). Sana *taivas* on taas indoeurooppalainen laina (Kulonen 2000: 256). Lekseemiin *ilma* on myös vanhastaan liittynyt "sään" merkitys. Mikael Agricolan Psalttarin 1551 esipuheessa Ilmarisen tointa kuvataan seuraavasti: "Ilmarinen Rauhan ia ilman tei ia Matkamiehet edhes wei", siis "tyynen ja myrskyn teki" (Toivonen 1955: 105). Näin on oletettavissa, että *juma* on alunperin tarkoittanut taivaan vakaata "kirjokantta", kun taas *ilma* on merkinnyt lähinnä vaihtelevaa ja epävakaata, usein tuulista ja sateista "säätä".

Vertailemalla marien Jumo ja Jyn -nimiä sukukieliin on oletettavissa, että kiinan *jang* ja *jin* -käsitteitä uralilaisen dualismin filosofiassa vastasivat synnyt eli alkusyyt nimeltään *ju(ma)* ja *in(ma)*, joista viimeinen mm. itämerensuomalaisilla, saamelaisilla ja mordvalaisilla sai myöhemmin lainauksen kautta Hiiden nimen: lyydin *Hiiž*, inarinsaamen *Sieidi* (ankara seitajumaluus), mordvan *Šaitan*. Ilmarisen nimi palautunee samaan *in*-kantaan. Saamelaisten tuulen ja sään hallitsija Ilmaris (tai Bieggagalles) on

tulkittavissa veljensä ukkosen hallitsijan (Horagalles, Tiermes tai Äijjih) kilpailijaksi. Nikolai Leskovin Kateriina Turulta muistiinkirjoittamassa keskilyydiläisessä runossa Seppo Ilmarisen vastustajana on Väinämöinen: “Vahne viizav Väinemüöine Laski šurmud Sepuoin piäle” (Turun Kateriina 2007: 60). Mielestäni heidän vastakohtaisuutensa selittyy siitä, että Väinämöinen oli alkuaan läntisten itämerensuomalaisten heimojumala, kun taas Ilmarinen oli itäisten (siis lyydiläisten) itämerensuomalaisten heimojumala (Obraman Fed’uun Miikul 2007: 39-40). Samantapainen vastakohtaisuus tavataan samojedikansoilla [http://en.wikipedia.org/wiki/Nga_(god)]. Nenetsien luojajumalan Numin vastapelurina on hänen negatiivinen vastustajansa Ngaa, joka on taas enetsien ylin positiivinen jumaluus.

Niin kuin uusi elämä syntyy miehen ja naisen kohtaamisesta, myös maailma on syntynyt kahden vastakkaisen alkuvoiman, Jumalan ja Hiiden, toiminnasta. Uralilaista ajattelua hallitsee *dualismi*, joka kuvastuu myös *maa* ja *ilma* -sanojen yhdistelmään: “maa” ja “ilma” on yhtä kuin “maailma”. Dualistisesta maailmankuvasta viestittää meille mm. saamen kielessä säilynyt kieliopillinen taivutusmuoto duaali: norjansaam. *moaj* ’me kaksi’, *toaj* ’te kaksi’, *soaj* ’he kaksi’ (Lagercrantz 1947: 4). Vanhan duaalin jälkiä on myös löydettävissä itämerensuomesta. Duaalin voi ymmärtää rinnastamalla sen mies-vaimo -suhteeseen, joka äiti-lapsi -suhteen jälkeen on maailman vahvin. Mies ja vaimo toimivat yhdessä**: “**Kuna hebo – sinnai regi, kuna mužik – sinnai akk” (Obraman Fed’uu 2007: 64), kertoo lyydiläinen sananlasku. Vastakohtaisuudestaan huolimatta Jumala ja Hiisi ovat toisistaan erottamattomia.

Niinpä Jumala edustaa taivaallista ja Hiisi maallista. Uralilaisen taruston mukaan Hiisi oli Jumalan nuorempi veli. Siitä johtuen suhtautuminen negatiiviseen Hiiteen ei ollut torjuva. Hiisi-voimaa varottiin ja pelättiin, mutta myös kunnioitettiin ja yritettiin päästä sen kanssa sopuun. Maanpäälliselle haltijalle, Hiidelle, pyhitettiin uhripaikkoja, jotka edelleenkin ovat tunnustettavissa lyydiläisissä *Hiiž, Hiide-* -kantaisissa paikannimissä, esim. Kuujärven Hidniemen kylän nimessä ja kuuluisan museosaaren Kižin nimessä, jonka varhainen muoto *Kiž* juontuu lyydiläisasusta *Hiiž*. Vieraskielinen “hoikka” *h* on näet ollut slaaveille,

joiden oma *h* on paksu, aika vaikea, niinpä he korvasivat sen lainoissa *g*:llä tai *k*:lla, esim. lyyd. *Homsel'g* > *Gomsel'ga*, skand. *Holmgård* > Kolmogory (myöhemmin *Holmogory*). Kansanetymologia yhdistää *Kiži (~ Kiž)* -toponyymin sanaan *kisa*, lyyd. *kiža* (Kert-Mamontova 1976: 54-55), joka ei kuitenkaan esiinny Karjalan lyydiläisperäisessä paikannimistössä.

Hiiž-paikkojen arvon ovat tahtomattaan tunnustaneet myös kristilliset lähetyssaarnajat, kun he ovat perustaneet niihin kirkkoja kuten Äänisen Kižiin. Käytännöllisesti kaikki Pohjolan huomattavimmat luostarit on rakennettu esikristillisiin uhripaikkoihin. Karjalan Puudosin piirissä sijaitsevien Äänisen kalliopiirrosten lähistölle perustettiin 1332 Muromskin luostari, jonka perustaja Lasarios Muromilainen kertoi alueella asuneista lappalaisista ja tšuudeista (SNM 1879: LVIII–LIX, Kert-Mamontova 1976: 12). Tämän luostarin munkit ovat yrittäneet neutralisoida kalliopiirrosten voimaa mm. hakkaamalla ison ortodoksiristin Piessannenän Ilmattaren hahmon käteen (Autio 1981: 36). Ilmattaren hahmoa munkit ovat kutsuneet *piessaksi* eli "piruksi" tai "paholaiseksi".

Ortodoksinen usko juurtui Pohjolaan suhteellisen helposti, koska uralilainen ajattelu suhtautuu muihin uskontoihin suvaitsevasti. Niinpä pakanallisten marien palvomien pyhien joukkoon kuuluu myös Kristus (Trifonov 2005). Esikristillisten hahmojen ohella kristillisiä pyhimyksiä mainitaan myös Karjalassa kerätyissä kalevalamittaisissa loitsuissa (Siikala 1994: 167, 170-172). Lyydiläiset kutsuvat ikonihyllyä *d'umalkoda* "jumalan kota", jossa on selvää esikristillistä kaikua. Esikristilliset taivaalliset hahmot saivat ortodoksisilla ja vanhauskoisilla lyydiläisillä kristillisten pyhien muotoja: ikoneja tarkoittavia sanoja ovat *d'umalad* "jumalat" ja *sünduižed* "taivaalliset varjelijat, esi-isät". Taivaassa asuvan Jumalan ja *sünduisten* lisäksi lyydiläiset uskovat maallisiin *ižandiin*, eri paikkojen haltioihin. Niinpä kansantajunnassa säilyy uralilaiselle maailmankatsomukselle ominainen dualismi.

Uralilaiselle filosofialle on kokonaisuudessaan ominaista suvaitsevaisuus ja avoimuus sekä ylpeilettömyys. Sellaisen filosofian törmäys indoeurooppalaiseen ajattelutapaan on johtanut siihen, että enimmistä uralilaisista kielistä on tullut vähemmistökieliä, joiden puhujamäärät koko ajan vähenevät.

Lähdeluettelo

Autio, Eero 1981: *Karjalan kalliopiirrokset*. Helsinki: Otava.

Bolšov–Kuvšinskaja 2005 = Bolšov, S. V.; Kuvšinskaja, L. A. Tri totema. – www.artgallery.kirov.ru**.**

Jin ja jang: Wikipedia, vapaa tietosankirja. http://fi.wikipedia.org/wiki/Jin_ja_jang

Kert-Mamontova 1976 = Kert, G. M.; Mamontova, N. N. Zagadki karel'skoi toponimiki. Rasskaz o geografitšeskih nazvanijah Karelii. Petrozavodsk: Karelija.

Kotškurkina, S. I. 1990: Sokrovištša drevnih vepsov. Petrozavodsk: Karelija.

Kulonen, Ulla-Maija [päätoimittaja] **2000**: Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja 3, R-Ö. - Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.

Lagercrantz, E. 1947: Lapin kielen opas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Laiho, Lauri 1942: Eteläisen Aunuksen kansanperinteestä. Havaintoja keruuretkeltäni Kuujärveltä Alavoisiin. - Suomalainen Suomi 8-9, s. 448-459.

Lainio, Eka 1980: Noitarummut ja kalajumalat. Tarinoita Lapin ja Ruijan kalavesiltä. Kemi: Pohjolan Sanomat Oy.

Laotse 1987: Tao te ching. Suomentanut Pertti Nieminen. Helsinki: Tammi.

Obraman Fed'uu 1967: Kuujärvi. – Pertti Virtaranta. Lähisukukielten lukemisto. Suomalisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 280. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 96-108.

Obraman Fed'uu 2007: Kujärven sanapouved I. - Pahomovan Miikul, Potašovan Lid'a. Tervheks! Lugendkird' Kujärven lüüdin kielel. Lüüdilaane Siebr. Helsingi: Vammalan Kirjapaino Oy, s. 64.

Obraman Fed'uun Miikul 2006: Bjarmad – lüüdilaižiin amuine nimi. – *Lüüdilaine, Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu*, s. 42-44.

Obraman Fed'uun Miikul 2007: Lüüdin oks Uralan kiel'kundan sugupuus. – *Lüüdilaine, Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu*, s. 37–44.

Pahomov, Miikul; Potašova, Lid'a 2003: ABC-kird' Kujärven lüüdin kielel. Lüüdilaane Siebr. Helsingi: Bookwell Oy.

Rybakov, B. A. 1979: Kosmogonitšeskaja simvolika "tšudskih" šamanskih bljašek i russkih vyšivok / Kosmogoninen symboolikka tšudien šamanien koruissa ja venäläisissä ompelutöissä. – Finno-ugry i slavjane. / Suomalais-ugrilaiset ja slaavilaiset. I Neuvostoliittolais-suomalaisen arkeologisen symposiumin alustukset 15.–17. marraskuuta 1976. Leningrad: Nauka, s. 7-34.

Siikala, Anna-Leena 1994: Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa. Suomalisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 565. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SNM 1879 = Spisok naselennyh mest po svedenijam 1873 goda. Spiski naselennyh mest Rossijskoi imperii. XXVII. Olonetskaja gubernija. Sankt-Peterburg: Tipografija Ministerstva vnutrennih del.

Taolaisuus: Wikipedia, vapaa tietosankirja. http://fi.wikipedia.org/wiki/Taolaisuus

Toivonen; Y. H. 1955: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. - Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII: 1; Tutkimuslaitos "Suomen Suvun" Julkaisuja III. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Trifonov, Aleksandr 2005: Bogov ne stoit prosit' o nevypolnimom. - Utro.ru 10.11.2005. www.utro.ru

Turun Kateriina 2007: Sepuoi Ilmalline. – *Lüüdilaine, Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu*, s. 58–63.

Miikul Pahomov: Piireldä uurali miil

Kiil ja suulinõ rahvaperändüs ommaq uurali rahvidõ filosoofia, aoluu ja kultuuri tähtsämbit lättit. *Sõna* om eeposõ Kalevala tähtsämpi mõistit, midä peetäs kõgõ suurõmbas väärtüses. Keelest tulõ mõtlõminõ ja kiil sääd paika ilmanägemise. Täämbädse ao ilman valitsõsõq indoõuruupa keeleq, mink luud filosoofia om

tõistsugumanõ ku uurali rahvidõ *luuduslähküne* milmanägemine. Taa vaih om nätäq ka kiili struktuurin. Mõtõq liigus uurali keelin tõistmuudu ku indoõuruupa keelin. Indoõuruuplaisil käü mõistidõ "rahvas" ja "kiil" mano globaalnõ mõtlõminõ, riigivõim, sõaaolugu jm, miä ommaq inämbüsele uurali rahvilõ võõraq. Tervele uurali filosoofialõ om umanõ salminõ, vallalinõ miil ja ilma uhkõndamisõlda olõk. Sääntse filosoofia kokkoputminõ indoõuruupa mõttõviiega on mõonuq nii, et inämbüsest uurali keelist ommaq saanuq veidembüskeeleq, mink kõnõlõjit jääs kõik aig veidembäs.

Tähüssõnaq: uurali keeleq, lüüdi kiil, rahvaluulõq, filosoofia

Märksõnad: uurali keeled, lüüdi keel, rahvaluule, filosoofia

Miikul Pahomov: About the nature of the Uralic people

Language and oral folklore are one of the most important sources of the philosophy, history and culture of the Uralic people. *Word* is one of the most important terms in *Kalevala* that is considered to be the greatest value. Thinking results from language and language determines one's worldview. Today, Indo-European languages are ruling the world; and their philosophy is different from the nature-oriented worldview of the Uralic people. This difference can also be seen in the structure of these languages. Thinking moves differently in the Uralic languages than in the Indo-European languages. The Indo-Europeans link the terms *nation* and *language* with global thinking, state authorities, war history, etc. The latter are strange for most of the Uralic people. The whole Uralic philosophy is about acceptance, open-mindedness and simplicity. Meeting with the Indo-European worldview has resulted in the fact that most of the Uralic languages have become minority languages, which number of speakers decreases constantly.

Keywords: Uralic languages, Ludic language, folklore, philosophy

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.
Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.
Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.
Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.
Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.
Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhť ABC kiräoppusõ manoq.
Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.
Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.
Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiiľ ja hindätiidmine.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.

Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?
Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.

Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.

Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.

Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.

Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.